

Teghze Gyula: Jászi Viktor emlékezete*

Mélyen tisztelt ünneplő Közönség!

Ünnepre, gyászünnepre gyűltünk össze. Emlékét ünnepeljük annak a férfúnak, ki, bár csak rövid ideig, fiatal egyetemünk egyik kiválósága, a magyar jogtudomány jeles képviselője volt, s kit az irigy sors gátolt abban, hogy folyton növekvő hírével egyetemünk fényét emelje, kiváló tehetségével tudományos intézetünket ismertté, nevéssé tegye.

Nagy veszteség halála egyetemünkre, melynek, mint fiatal intézménynek, tudományos arravalóságának elismeréséért még küzdenie kell, s melyet a kérlelhetetlen végzet Jászi Viktor halálával egy kipróbált erőttől, elismert tudóstól fosztott meg; de nagy veszteség halála a magyar tudományra is. Kis nemzet vagyunk, kik tudomány tekintetében nagyobb, fejlettebb népekkel alig versenyezhetünk; de meg a magyar tudós és tanár élete rövidebb is a külföldiénél: 16 évvel a német és angol, 20 évvel a francia tudós életénél.

A magyar tudós nem él, vagy ritkán él higiénikus életet. Mostoha ifjúsága, többnyire nehéz tanulóévei korán megakasztják teste erőteljes fejlődését; férfikorában elért pozíciójának szerfelett sokoldalról feltáruuló tudományos, valamint társadalmi kötelmei kiszorolják szellemi tőkáját; teste, lelke idő előtt megöregszik, elveszti ellenállóképességét.

Így vesztettük el Jászi Viktort is férfikora delén, oly korban, midőn még számos értékes és nagybecsű munkát alkothatott volna, akkor, midőn eljutva törekvésének végcéljára, az egyetemi katedrára, teljes nyugalommal szentelhetette volna magát tudományos működésének.

Egy év, egy hosszú év telt el halála óta, de azért a veszteséget, mely elhunytával ért bennünket, épp oly mélyen érezzük, mint

* A debreceni tudományegyetem 1916. évi február 25-én tartott emlékünneplésén elmondott beszéd.

elköltözése pillanatában. Jászi Viktor elvesztése feletti fájdalunk annál élénkebb, meri halála váratlanul ért bennünket; tudtuk, hogy beteg, de távolról sem sejtettük a közeli véget; túlkorán ragadta el őt körünkől a kegyetlen végzet: neve még ígéretként hangzott a tudomány világában, tőle még oly sokat vártunk. Vigasztalást halála felett abban találhatunk, hogy csak teste költözött el; szelleme, tudományos működésének emléke közöttünk marad s örökké hirdetni fogja nevét. S tényleg az ember legszebb jutalma, hogy nem hiába élt, hogy munkájának eredményei túlélik s késő nemzedékek is megemlékeznek róla.

Érzem helyzetem nehézségét, midőn érdemei méltatását megkísérlem. Nem tudom, hogy gazdag egyénisége melyik oldalát tekintsem legnagyobbnak, legkiválóbbnak. Egyenes, törhetetlen jellemét emeljem-e ki, nemes, emberszerető szívét méltassam-e, avagy a tudós működését hangsúlyozzam? Minden irányban kiemelkedett: kiváló volt mint tudós, nagy volt mint férfi, de talán legnagyobb volt mint ember. Az egyén e körben emelkedik legmagasabbra.

Nagy értéket reprezentál a tudós működése: hisz anyagi és szellemi életünk legnagyobb áldásai tőle erednek; összes haladásunkat neki köszönhetjük. A férfi jelleme teszi a társadalmat erőssé, hatalmassá. De e tulajdonságok kiformalódásánál az én, az önzés is szerepet játszanak. Egyedül a szív érzelmeinek nyilvánulásában, egyedül ott, hol a cselekedetek rugója az önfeláldozás, tűnik el az egyén, hogy annál hatalmasabban lépjen helyébe a köz, az összesség. Csak az, ki önmagát odaadni képes, az, ki a közért áldozni kész, jelentkezik az emberiség számottevő tagjaként; csak az válik ki, mint értéket képviselő a többiek közül. Jászi Viktor pedig ilyen volt. A ridegnek látszó külső, a zárkózott külszín alatt nemesen érző szív, odaadó készség lakozott. Az első benyomás, melyet az idegenre gyakorolt, talán nem volt kedvező. Ridegnek, tartózkodónak látszott, de akik őt ismerni tanulták, megszerették meleg szívét, sziporkázó szellemét, önzetlen jellemét. Kétségtelen, hogy tudatával bírt kiválóságának, érezte azt, hogy nem az átlagemberek masszájából van formálva, de önérzete jogosult is volt, mert úgy tudásban, mint erkölcsi tekintetben felülhaladta embertársait.

A szellemi élet egy nyilvánulása sem ment annyira a külső behatásoktól, mint a tudós működése. A költőt környezete inspirálja s annak megfelelőleg válik lírikussá, vagy nagy események behatása alatt epikussá, hősköltemények szerzőjévé. A festőt, a zeneszerzőt is a külső körülmények teszik monumentális művek alkotójává, illetve intim hangulatok tolmácsolójává. A tudós önmagából alkot: maga

tűzi ki a megoldandó feladatot s maga választja a megoldás módját. Az egyéniség itt érvényesül legteljesebben.

De az egyén tudományos önállósulását hazánkban, legalább a jogászvilágban, még pár évtizeddel ezelőtt más körülmények is előmozdították. A fiatal tudós munkálkodásában irányítást senkitől sem nyert, támogatásban senki részéről sem részesült, útmutatást sehol sem kapott. Magának kellett a kezdet nehézségével küzdeni, s feltalálni azt a teret, ahol tudása és törekvése leginkább érvényesülhetett. Látjuk ezt Jászi Viktornál is.

A kecskeméti jogakadémián 1893 őszén megüresedett a közjog-politika katedrája. A dunamelléki ref. egyházkerület a tanszéket dr. Jászi Viktorral töltötte be. Nem esetlegesség volt alkalmazása, ismeretes volt neve még egyetemi tanulmányaiból; hisz már itt ösztöndíj jutalmazta előmenetelét, s tanárai közül többen, így Vécsey Tamás is, állást foglaltak megválasztatása mellett, mi 1893-ban meg is történt. Állását 1894 február havában foglalta el.

Erre az időre esik a jogakadémiák, de különösen a kecskeméti jogakadémia válsága. A hallgatóság ijesztő módon visszafejlődött. Az 1895—96-ik tanévben az összes hallgatók létszáma nem haladta túl a 44-et. Ámbár a hallgatók számának csökkenése kétségkívül deprimálólólag hat az előadó tanárra, másrészt sokkal intimebbé teszi a tanár és a hallgatók közötti viszonyt. A tanár megszűnik pusztán előadó recitáló lenni, együtt dolgozik hallgatóival, folyton figyelemmel kíséri haladásukat, érdeklődik előmenetelük iránt, igyekszik tudásuk hézagait pótolni, ismereteiket kiegészíteni.

Ennek a helyzetnek hatását megtaláljuk Jászi egész tanári működésében. Az érintkezés a tanár és tanítvány között a tudomány szempontjából ritkán oly közvetlen, mint nála. Eltekintve megkapó előadásától, igyekszik hallgatóit tárgyába belemélyíteni, érdeklődésüket ébren tartani; arra készítette őket, hogy előadásait ne csak hallgassák, hanem az anyagot vele együtt dolgozzák át. Az együttműködés annál eredményesebb lehetett, amennyiben Kecskeméten a kötelező colloquiumok rendszere állott fenn s így a tanár egy évben többször is meggyőződhetett hallgatói előmeneteléről.

A tárgyát kiváló szeretettel kultiváló, fényes előadásokat produkáló tanárt hallgatói szerették is. Előadásai mind látogatottabbak lettek. Növekedett az akadémia hallgatóinak létszáma is, úgy hogy midőn az 1902. év őszén Kecskemétről Debrecenbe távozott, a hallgatók száma már négyszerese volt a réginek. A fiatal tanári karnak, de főleg Jászinak, nagy érdeme volt e szaporodásban.

Egy nagyobb akadémiára, Debrecenbe, kerülve hatása hall-

gatóira növekedett, szaporodtak tanítványai, követői. De növekedett tevékenységi köre is. Alkalma nyílt tehetségét tágabb téren érvényesíteni. A főiskolán kívül tanított a Községi közigazgatási tanfolyamon, előadásokat tartott a Szabad iskolán, résztvett a munkások mozgalmaiban, szerepelt a közéletben. Üdvös ténykedése mindenütt érvényesült.

Nézzük mindenekelőtt tudományos működését. Műveit bírálni nem óhajtom. Mint nem szakember művei megítélésére magamat hivatottnak nem is érzem: a bírálatot különben illetékeesebb faktorok már elvégezték. Én csak munkássága fejlődését, tudományos egyénisége kialakulását kívánom vázolni.

Jászi tudományos tevékenysége az államtudományok körén belül mozgott. Munkálkodását vizsgálva, három korszakot különböztethetünk meg benne. Első művei közjogi tartalmúak. A tételes jog intézkedéseit boncolgatja ő itt éles elmével, szigorú jogászai gondolkodással. A második csoportba azok a művei tartoznak, melyekben a társadalmi jelenségek mélyére hatol s a társadalomban fellépő folyamatok vizsgálásával foglalkozik; míg az utolsó csoportba azok a munkái sorozhatók, melyek a leszűrődött tanulságok alkalmazását foglalják magukban. Ide közigazgatási jogi munkája tartozik.

Boncolgató értelme, analizáló kritikái szelleme arra készítették, hogy elsősorban kétes vagy vitatott kérdéseket tegyen vizsgálata tárgyává. Mindenekelőtt az ellenmondásokat akarta tudományából kiküszöbölni, a kételyeket tisztázni. Csak midőn ezek tekintetében megállapodásra jutott, alkotott magának egységes, harmonikus, ellenmondás nélküli képet az egészről, s kezdett rendszere kifejtésébe, részletes előadásba.

Előadási módja különösen első műveiben túlságosan tömör. A kapcsolatot a gondolat egyes fázisai között oly magától értetődőnek, a folyamatot, melyen ő az eredményre jutott, oly természetesnek véli, hogy azokat feleslegesnek tartja előadásában közölni. Az olvasónak kell azután a hiányzó láncszemeket beilleszteni, azokat pótolni, mi a mű olvasását jelentékenyen megnehezíti. A szakembernek, a rendszeres gondolkodónak írt ő, nem a felületes olvasónak, a laikusnak. Későbbi műveinél e hiány kevésbé észrevehető, sőt egyes értekezéseiben, mint pl. a *Cloture és obstrukció* című tanulmányában, határozottan lendülettel ír.

I.

Első tudományos munkája habilitációnális dolgozata: *Tanulmányok a magyar-horvát közjogi viszony köréből* (1897).

A tárgy megválasztása a magyar közjog tanárára nézve teljesen indokolt volt. Az állami közösség gondolata Horvátországban idővel háttérbe szorult. Míg 1848 előtt tulajdonképp a magyar

királyság kiegészítő, annak integráns része volt, addig a szabadságharc leverése után az önálló államiság gondolata Horvátországban mindinkább előtérbe lépett. Ennek megfelelőleg az újabb egyesülés — 1867 — után a viszonyt Magyarországgal szemben szerződésesnek, a kapcsolatot Magyarországgal szövetséges államinak, legfeljebb uniónak tekintették s az 1868: XXX. t.-c.-et ily értelemben magyarázták. E felfogásnak adnak Biedermann, Egersdorfer, főként azonban Pliverič kifejezést. E tan ellen foglal Jászi állást említett tanulmányában.

Itt mindenekelőtt a viszony alapját alkotó törvény vizsgálatába fog s a horvát írókkal, különösen Pliveričessel szemben, kimutatja, hogy az 1868: XXX. t.-c. nem — mint ők állítják — két állam, Magyarország és Horvátország közötti szerződés, hanem törvény, s miben sem különbözik a többi magyar törvénytől. Kifejti, hogy a szerződés látszatát a törvény megalkotásának előzményei idézik elő, amennyiben a megalkotását kísérő mellékkörülmények oly látszatot kölcsönöznek a törvénynek, mintha az egyezményes úton jött volna létre. Ez azonban csak látszat, amennyiben a dolog úgy áll, hogy csak tartalma állapított meg egyezmény útján. Épp úgy egyezkedhet azonban az országgyűlés egy hatalmas iparvállalattal vagy bankkal, anélkül, hogy a törvénybe öntött eredmény ezáltal mássá válna, mint önálló törvényhozó aktusává az államnak. Ez az eset az 1868. t.-c. a magyar-horvát viszony szabályozásánál is. Törvény ez, bár tartalma egyezmény útján állapított meg, tehát ú. n. egyezményes törvény.

Ennek megfelelő az egyezmény megváltoztatásának módja is. A 70. §-ban a megváltoztatására nézve megállapított eljárás nem új szerződéskötés, hanem speciális módon létrejött törvényalkotás. A 70. §-ban egyenesen új hatáskör és új törvényhozói, vagyis jogalkotó szerv létesítése foglaltatik. A király és a közös országgyűlés lemondottak eddig bírt törvényhozói jogkörükről, egy új jogalkotó szerv létesítettett: a közös országgyűlés, horvát országgyűlés és a király együtt, s ennek hatáskörébe utaltattott az egyezményes törvényhozás.

Mielőtt az 1868: XXX. t.-c. kapcsán a viszony tartalmát fejtegetné, tárgyalja a Magyarország és Horvátország közötti viszony jellegét vagyis az államközösség kérdését.

Nem szövetséges állami alakulattal állunk itt szemközt — mondja — hanem egy állammal. A magyar korona összes országai egy egységes államot alkotnak. Csakhogy ezen állam szervezete — folytatja — nem minden tevékenységi körében egységes: az állam némely anyagi felségjog terén egyik alkotó része, Horvátország, számára külön szervezetet állít fel s ennyiben e tereken az állami egységes szervezet nem érvényesül. Az 1868: XXX. t.-c. terminológiája már most az egységes szervezetre az állami közösség. Bizonyos tárgyakra nézve megvan az állami közösség, másokra nézve nincs meg; anélkül azonban, hogy az országok az utóbbiakra nézve is ne alkotnának egy államot.

Az állami közösségnek megfelelőleg egységes a királyi szerv, egy aktsal történik a koronázás. Egy az állampolgárság is.

De megvan az egység a szervezet tekintetében is. Ami az országgyűlést illeti, úgy az egyezményes törvényhozás nem gon-

volt egy külön, egyedül a (horvát-magyar) közös ügyekben kompetens törvényhozó szerv alkotására, hanem a meglévő szerven és hatáskörön tett direkt és indirekt módosítást, s változtatta meg az egyezmény szellemének megfelelőleg elnevezését, „közös országgyűlésnek” nevezvén el azt. A differenciált működés annak szervei egységére vissza nem hat. Mindazon szabályok, melyek az országgyűlés alakulására, szervezetére, működésére vonatkoznak, megkülönböztetés nélkül kiterjednek a horvát tagokra is.

Az egységes államiság mellett szól a központi kormány jellege is. E tekintetben kifejti, hogy hatásköri konfliktusok a központi és horvát autonóm kormány között az első fölérendeltségének megállapítása által oldatnak meg, ami a magyar-horvát közösség állami, nem pedig nemzetközi jellegét bizonyítja. A végrehajtó hatalmat a Horvát-Szlavon-Dalmát országokban is a központi kormány a saját közegei útján gyakorolja, nem pedig a „szövetséges államok” útján, mint annak Pliverió teoriája értelmében lenni kellene.

Kérdi végül: elfogadható-e az a felfogás, hogy külön közös és külön magyar kormány, külön közös és külön magyar miniszterek vannak s különböztetendők meg? Ha itt egy közös szerv kreáltatott volna, — mondja — ennek hatáskörét Magyarországra nézve is meg kellett volna állapítani, már pedig a 43. § intézkedése csak azt mondja, hogy a közös ügyekben a Budapesten székelő központi kormány gyakorolja a végrehajtást Horvát-Szlavon-Dalmát országokban is. Magyarországon a Magyar állam minisztériuma ezen túl is megmaradt teljes hatáskörében, csak Horvátországra változott e minisztérium jogállása s kellett azt a novellaként jelentkező egyezményben szabályozni. A 43. §-ban a központi kormányra s nem az egyes szakminiszterekre bizza a közös ügyekre nézve a végrehajtást Horvátországon, ennél fogva a minisztérium egyes tagjainak közös és nem közös miniszterként való megkülönböztetése jogi értelemmel nem bír s így ez alapon szorosán magyar és közös minisztérium között megkülönböztetést tenni nem lehet. A „közös” kifejezés — mely ezekre nézve használtatik — csak azt jelenti, hogy az összállam szervei ezek.

Pliverič az 1868: XXX. t. c. s egyéb egyezményes törvények által megállapított pénzügyi rendezést is úgy fogja fel, hogy a pénzügyek alapját és súlypontját egészen a „tagállamokra” helyezi s ez alapon konstruál azután szövetségi pénzügyet, egészen az Ausztria és Magyarország közti közös pénzügyek mintájára. Kétségtelen, — mondja Jászi — hogy a költségvetés megállapítása annyiban közös ügy, amennyiben közös ügyekre vonatkozik; ez azonban nem foglalja magában azt, hogy a közös országgyűlés hatásköre csak a közös ügyek költségvetésére vonatkozó törvény hozatalára terjedne ki, vagy egyáltalában, hogy a törvény ilyen külön közös budgetet, külön közösügyi budgettörvényt akart volna rendszeresíteni. A költségvetési törvényt a magyar korona összes országaira egységesen a közös országgyűlés hozza. Mint ahogy a magyar állam költségvetésében vannak rovatok, melyeket nem kizárólag a magyar országgyűlés állapított meg, hanem a delegációk, s ezeket illeszti az be a költségvetés

egészebe, anélkül, hogy azért azt mondhatnánk, hogy a költségvetés meg vagy meg nem szavazása nem a magyar országgyűlést illeti, épp úgy hasonló jellegűnek kell tekinteni azt a fejezetet, mely a Horvát-Szlavonországnak kijáró összegről szól s melyet az 1868: XXX. t. c, illetve a későbbi egyezményes törvények rendelete folytán vesz fel a közös országgyűlés anélkül, hogy ez megszűnnék a magyar állam budgetjének alkatrésze lenni. E pénzügyi egyezmények egyebeknek nem tekinthetők, mint az állami budget tartalma bizonyos irányban való szabályozásának.

Nagy szerepet játszik Pliverič pénzügyi elméletében a közös kincstár fogalma. Magyarországnak azonban a közöstől külön kincstára nincs. Csakis a magyar koronának egy és ugyanazon államot képező országai, mint egységes alany érthetők pénzügyi szempontból a közös kincstár alatt. Ezért kellett kiemelni, hogy Horvát-Szlavon országok összes bevételei 55%-a ide, a közös költségek fedezésére, szolgáltatandó be. Ha volna külön magyar kincstár, szólni kellett volna arról is, hogy e magyar kincstár hogyan dotálja a közös kincstárt. Erről azonban az egész törvényben szó nincs. Horvátországnak külön kincstára nincs: csak horvát-Szlavon országos pénztár van.

Szól azután a külügy- és hadügyről, mint Magyarországot és Horvátországot érintő közös ügyekről.

Jászi fejtegetései által ezek után tisztázottnak látjuk Horvátországnak Magyarországhoz való viszonyát. Egységes állammal állunk szemközt, melynek keretén belül Horvátország széleskörű autonómiával bír.

Munkája megfelelő elismerésben részesült is. Egyik tanár bírálója, Lechner Ágost, következőleg nyilatkozik róla: „A felvetett egyes kérdések beható és éleseszű vizsgálata, tudományos felfogása, szerző szigorú logikája, melyekkel, nézetem szerint, csakugyan sikerül is neki Pliverič állításait többnyire megcáfolni, annál nagyobbra becsülendő, mert e műve első nagyobb enémű kísérlet irodalmunkban; amiért nem átallok kimondani, hogy könyve némely fogyatékoságadacára közjogi irodalmunkra nézve valóságos nyereséget képez”.

A *Tanulmányok* az egész horvát-magyar viszonyra vonatkozó összes joganyagot nem tárgyalják. Szerző — mint azt munkája előszavában ki is fejtí — nem rendszeres munkát kívánt itt adni, hanem csak a vitás és kevésbé tárgyalt kérdések tisztázásához akart némely szempont felállításával hozzájárulni.

Habár csak vázlatosan, az egész horvát-magyar viszonyt a *Magyar Jogi Lexikon* IV. kötetében tárgyalta.

Magyarország részei között vitás még Fiume helyzete is. Jászi e kérdéssel a *Huszadik század* 1900-iki évfolyamában foglalkozott.

Fiume közjogi jogállása s ennek megfelelőleg követküldési joga tekintetében kifejtí, hogy az 1868: XXX. t.-c. 66. §-a határozza meg Horvát-Szlavon-Dalmát országok területét s itt nemcsak hogy Fiume nem sorolatik fel azon területrészek között, melyek Horvát-Szlavon-Dalmát országok területét kiteszik, hanem azok közül *expressis verbis* ki is vétetik. Ennélfogva Fiume és kerülete épp az

1868: XXX. t.-c. alapján Horvát-Szlavon országok autonóm életének és szervezetének részesévé sem tehető. Mindezek alapján kétségtelen, hogy Horvát-Szlavon-Dalmát országok országgyűlési választási rendjéről szóló 1888. szeptember 29-iki autonóm törvény azon rendelkezése (2. §), hogy a horvátországi 90 választókerületből 2 Fiume városára és kerületére esik, az 1868: XXX. egyezményes törvénybe ütközik. De ha a (horvát) autonóm törvénybe jutott is Fiume képviselőküldési jogának a megállapítása, az se lehet jogalap Fiume számára a Zágrábba való képviselőküldésre, és nem mentené fel a központi kormányt azon kötelessége alól, hogy Fiumében a zágrábi országgyűlésre való képviselőválasztást megakadályozza.

Az 1868: XXX. t.-c. külön testnek nevezi Fiumét s külön autonómiát biztosít számára; ennek megállapítását azután a három faktor egyetértő megállapodására bizza, tehát ezen autonómia körének, szervezetének megállapítására mérvadó befolyást enged Horvátországnak is; annak végleges megállapítását ennek beleegyezésétől függővé teszi.

Bizonyára feltűnő dolog, — mondja Jászi — hogy ha a törvény szerint Fiume Horvátországhoz nem tartozik, sőt eszmemenete szerint a véglegesen rendezett Fiumei autonómiában se szerepeljen Horvátország, az autonómia végleges szabályozásában Horvátországnak mégis döntő szerep biztosítottatik. Ennek magyarázatát az 1868: XXX. t.-c. megalkotásának történeti előzményében látjuk, amennyiben ekkor Fiume hovátartozandósága tekintetében megállapodni nem tudtak, s így lett a három faktor megegyezése kimondva.

Ami a *separatum corpus* kifejezést illeti, úgy az pusztá hasonlat.

Fiume autonómiája különben „csak azon tárgyakra vonatkozik, melyekre nézve az 1868: XXX. t.-c. szerint Horvátországnak is külön autonómiája, külön törvényhozása és kormányzata van”.

Ha már most az eddigieket összefoglaljuk, — mondja — a következő főbb eredményeket kapjuk:

Fiume a magyar állam alkatrésze, anélkül, hogy Horvátországhoz tartoznék, ennélfogva az u. n. magyar-horvát közös ügyekben egyszerűen mint az állam egyéb, külön állással nem bíró alkateleme szerepel s ami legfőbb, reá nézve a közös országgyűlés törvényhozói s a központi kormány kormányzati illetékessége fennáll. Azon ügyek körére azonban, melyekre Horvátországnak is autonómiája van, Fiume helyzete véglegesen megállapítva nincs, s az oly faktorok egyetértő megállapodásától van függővé téve, melyek a közel jövőben egyetértésre e tekintetben jutni nem is fognak. Ha egyetértés nem jönne létre, úgy vissza kellene menni az 1848: XXVII. t.-c.-re. 1869-ben egyetértő megállapodás jött létre egy provisorium iránt.

A provizórium jogalapját ő különben a három faktor beleegyezésében találja, amint azt az 1868: XXX. t.-c. 66. §-a is kívánja. A Tisza által hangsúlyozott végleges és ideiglenes rendezés közötti különbség szerinte nincs meg. A törvény ezt a megkülönböztetést, mely meg se tehető, nem is teszi meg. De még jóval fontosabb argumentum azon felfogás ellen, hogy a magyar, illetve a két országgyűlés felhatalmazása lenne erre a jogalap, az a

tény, hogy a provizórium folytán magyar állami törvények nem alkalmazhattak Fiuméra, hogy érvényes törvények helyzetnek hatályon kívül királyi vagy kormányrendelettel anélkül, hogy ezen rendeletek érvénye ez alapon megtámadtatott volna. Pedig mindez megtörténik, ha azon rendeletek jogszerűség tekintetében pusztán a magyar képviselőháznak vagy ennek és a horvát országgyűlésnek felhatalmazásán alapulnának.

Ámde a három faktor megegyezett az iránt, hogy Fiumét átadják kormányzás végett a magyar kormánynak. Ezzel törvényes felhatalmazást kapott a kormány arra, hogy Fiumét úgy szervezze, oly szabályokkal lássa el s úgy igazgassa a kérdéses ügyekben, mint azt legjobbnak látja. Míg tehát e három faktor mást nem határoz, a magyar kormány e törvényes felhatalmazása a provizórium iránt változatlan marad, módosulást nem szenvedhet.

Azt a kérdést vizsgálja azután, mit értünk azon felhatalmazás alatt, melyet a kormány a három faktortól Fiume igazgatására vonatkozólag kapott.

Itt két főkérdésre adandó válasz:

1. A magyar kormánynak adatott-e át Fiume, s nem a törvényhozásnak is?

2. Ha csak a kormánynak adatott át, a kormány joga csak az akkor Fiumében érvényben levő jogrendszer érintetlenül hagyásával való kormányzásra terjedett-e ki, vagy egyszersmind abban felhatalmazás foglaltatott-e arra is, hogy Fiumére nézve tetszése szerint jogszabályokat alkothasson, az eddigieket megváltoztathassa azon ügyek körében, melyekre a provizórium vonatkozik?

Ami az első kérdést illeti, úgy megjegyzi, hogy e tekintetben nehéz pontos jogi eredményre jutni. Ideiglenes intézkedésről lévén szó, nem tartották szükségesnek a hatásköröket szigorúan körülírni, arról gondoskodni, hogy a törvényhozási hatáskört valamely törvényhozó szervre bízzák. A kormánynak is eleinte csak szorosan igazgatási hatáskört tulajdonítottak. A helyzet csak 1880 óta változik, amennyiben azóta a kormány a magyarországi törvényeket itt külön rendelettel lépteti életbe.

Jászi azt tartja, hogy a hármas faktor megegyezése szerint Fiume csak a kormánynak, de nem egyszersmind az országgyűlésnek adatott át a provizóriumban s így külön hatósága az országgyűlésnek, mint törvényhozó szervnek, Fiumére a provizórium körében nincsen. De másrészt azt tartja, hogy a kormánynak igazgatás végett való átadás alatt nem lehet pusztán adminisztratív teendők ellátására való felhatalmazást érteni, hanem a szabályalkotás és változtatás jogának megadását is, különösen miután rendes törvényhozási fórumnak Fiume e provizóriumban alárendelve nem lett, s miután e körbe vágó s Fiumében eddig fenállott belügyi, igazságügyi stb. szabályok is kormány vagy legfeljebb fejedelmi rendeleteken alapultak. Midőn tehát a kormány valamely törvényt Fiumében külön rendelettel életbe léptet, erre őt nem az illető törvénynek Fiumei §-a jogosítja, hanem a provizóriumban e három faktortól nyert felhatalmazása. E Fiumei § a kormányt csak utasítja, de fel nem hatalmazza. A törvény Fiumére

csak is a kormány által rendeletileg történt életbeléptetés alapján hatályos.

Felmerül már most a státútum kérdése, melynél úgy látszik, hogy e szabályok megváltoztatása csak a Fiumeiek beleegyezésével történhetik meg. Az 1872 ápr. hó 27-én 1589 B. M. sz. a. jóváhagyott szabályzat 124. §-ában nevezetesen kimondja: „A jelen státútum csak Fiume szabadváros és kerülete közreműködésével alakítható át vagy módosítható”. Ezen hatáskör-elidegenítéssel a kormány azonban túllépte hatáskörét, mely számára a provizóriumban biztosítva lett. Tartalmát a provizóriumnak a kormány nem változtathatja meg. Ígéret ez, melynek nem jogi, hanem csak etikai jellege van.

Másik nagyszabású közjogi tanulmánya: *A Pragmatica Sanctio és a házi törvények* című értekezése, mely a *Magyar Jogászegyleti értekezések XXV.* kötetében jelent meg.

Ferenc Ferdinánd főherceg morgonatikus házassága szükségessé tette a trónutódlás kérdésének tisztázását. E kérdés tekintetében az országgyűlés hosszasan tárgyalt, de tudományos körökben is élénk vita indult meg e tárgy fölött. A Magyar Jogászegylet vitát rendezett e kérdésben, melyben hazánk legnevesebb közjogi írói és tudósai vettek részt. Itt szólalt fel Jászi Viktor is.

Ez értekezésében mindenekelőtt a trónra hivatottban megkívánt feltételeik megállapítására törekszik s e tekintetben különösen a feltételként felállított *legitimus successor* és az *archidux* kifejezések meghatározását kísérli meg. A *legitimus successor* kifejezést ő a „törvényes soron levő” szavakkal fordítja s így azt tartja, hogy „habár az illető a három ág valamelyikéből leszármazó is, de nincsen soron s úgy venné át, erőszakkal az uralkodást, az nem lenne *legitimus successor*; épp így, ha a törvényesen soron levő foglalja el a trónt az uralkodó életében: az sem *legitimus successor*.” Felveti azután a kérdést: „miben legyen az illető legitím successora a császárok és királyoknak?” A törvény e kérdésre megadja a felvilágosítást, mikor a *successor* mellé hozzáteszi *utriusque Sexus Austriae Archiduces*. Azoknak adja meg tehát törvényünk a trónutódlást, kik azon három, a törvényben említett, császárnak törvényszerinti utódjai az ausztriai főhercegségben, vagyis más szóval „mindkét nembeli főhercegi utódjainak”.

Az *Archidux Austriae* már most kétfélét jelenthet. Jelentheti az *Archidux* címet, de jelentheti az uralkodót is, az ausztriai uralkodó főherceget. Következményeiben és e törvény egyéb szabályaival kombinálva e kitétel azt foglalja magában, hogy *successor*, az ausztriai birtokban *successor*, legyen. Nemcsak *ratio legis*, a *foeminae successio* behozatalának indoka, nemcsak az öröklési sorrendnek ugyanazonossága okadatozza ezt, hanem a törvény többször ismételt szabálya mondja, hogy ugyanannak kell lenni a királynak, aki az osztrák birtokokban is *successor*.

A „római katolikus” vallást mint követelmény felállítását a nőági *successio* behozatala tette szükségessé. A nőági *successio*jával tartottak ugyanis attól, hogy valamelyik nő protestánshoz mehetvén férjhez, protestáns ág keletkezik s így gondoskodni kellett a katho-

likus vallásban való megmaradása biztosításáról, amire míg csak fiági öröklésről volt szó, a Habsburg hithűség mellett szükség nem volt.

Ennélfogva az egész szabályozás következőleg értendő: átruházott az utódlás joga azokra, akik az ott említett három császár és király valamelyikének leszármazol és jogszerű, római katolikus vallású, utódjai az osztrák főhercegségben, akár férfiak, akár nők legyenek is, és akik az osztrák örökös országokat és tartományokat feloszt-hatatlanul és elválaszthatatlanul, egymással és együtt bírják egyetemben Magyarországgal.

Áttér azután annak vizsgálatára, hogy az 1723: II. t.-c. s a házi törvények között minő vonatkozások vannak. Az egyenrangú házasságok követelményének kérdése ez.

A Ferenc Ferdinánd főherceg házassága körüli vitában a képviselőházban az a felfogás alakult ki, hogy az ú. n. házitörvények semmi tekintetben és módon nem jogforrások a mi közjogunkban. Ennélfogva az egyenrangú házasság kívánalma nem is a házi törvényből vezettetik le, hanem másból.

Az egyik felfogás szerint szokásjog alapján elfogadott elv nálunk, hogy az uralkodóházban egyenrangú és morganatikus házasságokat ismerünk. A másik (Szilágyi-féle) felfogás az, hogy az 1723-i törvények teljesen ugyanazon trónöröklési kellékeket és ismérveket akarták és foglalják is magukban, mint az osztrák szabály, ennélfogva az említett kifejezéseket oly értelemben kell venni, amely egyezik az osztrák renddel.

Vizsgálja ennek folytán azt a kérdést: vajjon csakugyan raeg-állapítja-e a magyar törvény az egyenrangú házasság követelményét? És itt arra a megállapodásra jut, hogy a törvény szerkesztői csak arra törekedtek, hogy a törvényben foglalt szabályozás az osztrákkal konformis legyen s így vagy nem tudtak arról, hogy az osztrákoknál egyenrangú házasságot kívánnak, vagy pedig a kérdést a maguk részéről, a maguk törvényében szabályozni nem akarták.

Nézi azután a trónörökösödési szabályokat és ezek vizsgálá-tánál arra a meggyőződésre jut, hogy az uralkodóházban csak a fejedelmi családok, a *hoher Adel*, tagjaival köthető egyenrangú házasság intézménye és követelménye 1723-ban elfogadva sem nem volt, sem pedig akkor már hosszú gyakorlaton és szokáson nem alapult; ok és szükség nem lévén rá, az egyenrangú házasság követelése jogszabállyá sem sűrűsödött.

Azonban — mint mondja — még mindég kérdés marad az, hogy ha a *matrimonium legitimum*-ból származás, az *eheliche Leibes-erben* nem is jelentenek a mai értelemben vett egyenrangú házasságból születést, vajjon azok csak tisztán s kizárólag kánonjogi értelemben megkötött s érvényes házasságot fejeztek-e ki, vagy valami mást?

E szempontból a morganatikus házasságot és a *Missehet* vizsgálja, s e tekintetben a következő jogi állapotot találja: birodalmilag meg van állapítva, hogy van *Missheirath* és pedig csak a hoher Adelnél; *unstreitig* notorikus *Missheirath* csak egy *Reichsfürst* vagy

egy valóságos *Reichsgaf*nak polgári vagy parasztosztályhoz tartozó személlyel kötött házassága. Már nem minden egyenlőtlen házasság *Missheirath*. A császár ugyan az 1742-i kapituláció után is adhatott rangemelést s így successió képességét oly *Missheirath*ból származottakra, akik nem voltak notorikus *Missheirath*ok. Minthogy azonban a notorikus *Missheirath*ok fogalma tisztázva nem lett, tartották magukat a régi állapothoz, vagyis minden *Missheirath*ra alkalmazták a kapituláció tételét, hogy t. i. a császár azokat nem korigálhatja. Ha már most ez alapon nézzük a Habsburgház családi törvényeit 1723-ig, akkor azt látjuk, hogy azokban semmi külön rendelkezés a *Missheirath*ok tekintetében nem volt. Midőn tehát a Habsburg családi szabályok mindég és mindenütt *legitimum matrimonium*-ot említenek, ott azért a notorikus *Missheirath* fogalma kiküszöbölve még nem volt, az *legitimum matrimonium*-nak nem tekintett, vagyis a Habsburg házra nézve 1723-ban úgy állott a dolog, hogy ott az öröklési szabályok törvényes házasságból születést kívántak; emellett ugyanott érvényben volt, hogy morganatikus házasságok is köthetők, vagyis oly házasságok, amelyekből születendő gyermekek az előre megállapított szerződés alapján a successióból kizártnak, az öröklésre kerülők sorából kiesnek. Midőn törvényeink már most a *successores* és *Archidux* kifejezést használták, evvel csak azt akarták jelezni, hogy nekik *successor Archidux Austriae* kellett királynak. Vagyis nem törődtek azzal, *Missheirath*-ból-e vagy nem, morganatikusból vagy nem születik-e, azt nem szabályozták, csak arra ügyeltek, hogy successor legyen Ausztriában.

Az 1723-iki törvénynek oly magyarázatát ennél fogva, mely szerint egyrészt minden a trónöröklésnél szóba jöhető kérdés benne szabályozva volna, másrészt, hogy benne így a morganatikus és *Missehe* is meg volna állapítva, azok 1723-iki értelme szerint nem fogadja el. Az egész 1723-iki törvényalkotás arra utal, hogy maga a törvény mindent nem szabályozott, nem is akart szabályozni, hanem hivatkozott némely más szabályzatra s azt egyszerűen magáévá tette.

Ami a másik kérdést, az elsőszülöttségi sorrendet illeti, e tekintetben Jászi arra az álláspontra helyezkedik, hogy ez ugyanaz-mint amelyet a király egyéb országaiban megállapított. Az *insepara, biliter, habitaque in graduum aequalitate, ejusdem lineae praerogative masculorum ratione* kitételeket ő „... az ízek (vagy fokozatok) egyenlősége esetén (egyenlőségében), ugyanazon ágban levő férfiak előjogának figyelembevételével” értelemben veszi s ezt úgy érti, hogy a férfiak elsőbbsége a succedálásban csak az ízek egyenlősége esetén áll be ugyanazon főág körében is. Ami pedig a nyilvánvaló gyakorlattal és köztudattal teljesen ellentétben áll, amennyiben a közfelfogás az, hogy míg a főágban férfiak vannak, azok mindég megelőzik a nőket. Ez elvet azonban, hogy a fiági férfileszármazók mindég megelőzik a nőági mindenféle leszármazókat, kombinálni kell az 1713-iki deklarációban, valamint az 1723:11. t.-cikkben megállapított azon szabállyal, hogy először Károly egész ága, tehát férfi és női maradéka mind succedál, ezek kihalása után Józsefé stb. így jön ki, hogy Károly főágán belül, ha

egyszer férfiágra tértek — mint ez Mária Terézia után megtörtént — a férfiági férfileszármazók mind megelőzik a nőket.

A mi öröklési törvényünk — mondja tehát — eszerint két pontban hivatkozik idegen jogra: a *successor Archidux* minőségének megállapításánál és az elsőszülöttségi sorrendnél. Míg azonban az elsőnél azon idegen jogot meg nem köti, magáévá nem teszi, vagyis nem *incorporatív* utalást végez s így ez — amint kifejezi — rajtakívül álló, mozgó eleme a szabályozásnak, addig a másiknál, midőn az elsőszülöttségi sorrendet nem maga fejt ki, hanem hivatkozik az osztrákra s azt magáévá teszi s így itt *incorporatív* utal, azt a tartalmat a törvény alkatelemévé teszi, (úgy hogy) annak megváltoztatása reánk való kihatásában csak törvényünk megváltoztatásával történhetik.

Hiánynak tartja itt, hogy a házi törvényeknek azon ide bejátszó mozgó, vagyis tőlünk függetlenül módosítható, eleme meg nem ismeretetik annak hiteles közlésével, hogy e szabályok módosításának mi a legális formája.

Utolsó közjogi munkája debreceni székfoglaló értekezése: *A főudvarnagyi hivatal bírászkodása a kir. ház tagjai felett* (1903),

Kimutatja e műben, hogy e kérdés eddigelé tisztázva nem lett; hangsúlyozza, hogy csak az ítélet végrehajtása van az udvarnagyi hivatalra bízva, a bírászkodás kérdése — az új perrendtartás hallgatván róla — rendezve nincs. Csak a szokásjog állapította meg ez ügyekre nézve a főudvarnagyi hivatal illetékességét. Büntetőjogi felelősség tekintetében a királyi ház tagjai kiváltságot nem élveznek s a rendes büntető hatóságoknak és bíróságoknak vannak alávetve.

Az eddig felsorolt munkák a magyar közjognak csak részletkérdésével foglalkoztak. Ennek ellenére egész közjogi felfogásáról képet alkothatunk magunknak. Az adatokat ehhez abból a bírálatból vehetjük, melyet két magyar közjog: Kmety Károly *A magyar közjog kézikönyve* (1900) és Balogh Arthur: *A magyar államjog alaptanai* (1901) című művei felett a *Huszadik Század* IV. kötetében (1901) írt.

Mint az előadottakból látszik, Jászt közjogunk legvitásabb kérdését boncolgatta, tette tanulmánya tárgyává. A megállapodások, melyekhez jut, a magyar közjog szilárd, elfogadott tételeinek tekinthetők.

(Befejezés a következő számban.)

Kovács Jenő: Scientific management

ma folyó háború gazdasági háború. A gazdasági verseny csapott át a háborúba; de a háború csak egyik mozzanata, bár nagy, de mégsem döntő mozzanata annak a gazdasági világmérfőzésnek, amelyben résztvesz minden állam, legyen bár a háborúban aktív résztvevő, vagy csak semleges néző. Ennek a gazdasági mérkőzésnek döntését nem fogja meghozni a világháború. A békekötés után a gazdasági harc tovább fog folyni és a nagy mérkőzésben az lesz előnyben, akinek sikerül a termelőköltséget a legalacsonyabbra redukálni, aki a *lex minimi*-t, az alacsony termelőköltség elvét a legjobban fogja keresztülvinni, aki a legkisebb költséggel a legtöbbet termeli. A védővámok csak ideiglenesen hatnak, előbb-utóbb megszűnnek, ahogy a gazdasági osztály, amely behozataluk idején uralkodott és amely a vámsorompók bezárását önző érdekből kívánta és ezt a kívánságát keresztül is vitte, elveszíti uralkodó jellegét. Látjuk ezt mindenütt, de kiváltképpen Angliában, amely századok folyamán a védővámról áttért a szabad kereskedelemre és viszont, amint hol a gyárosok, hol a kereskedők vagy földbirtokosok kerekedtek fölül. Az az ipar, termelési ág, amely csak a prohibítív vámok segítségével tud megbirkózni az idegen versennyel, rendszerint nem fogja megállni helyét abban a pillanatban, mikor a támaszokat, a mankókat elveszti. Valamely iparág fejlesztésében odáig kell elmenni, míg az versenyképes lesz védővámok nélkül is. Az ország iparának versenyképessége mindig attól függ, mennyivel olcsóbban tudja adni termévényét, mint szomszédja. A termelvény ára pedig az elhasznált anyag árából, az üzemből (regie) és a munkabérből adódik.* Vagyis az ár =
$$\frac{\text{anyag} + \text{üzemköltség} + \text{munkabér}}{\text{termelvények száma}}$$
 Ennek az egyenletnek változhatik az értéke úgy csökkenő irányban (az ár kisebbedik), mint növekvő irányban (a termelvény ára emelkedik). Az ipar érdeke természetesen az ár csökkentése, ami vagy a számláló komponenseinek csökkenésével, vagy a nevező növekedésével állhat elő. Tehát az ár alacsonyabb lesz, ha vagy az anyag, vagy az

* Az ármegállapító tényezők közé kellene sorolni a vállalkozói nyereséget is, de e tényezőt mellőztem azért, mert a vállalkozói nyereség természetesen a többi tényezőétől teljesen elütő, másrészt jelenléte nem okvetlenül szükséges. Abban a fojtogató, életre-halálra menő versenyben, amely a Taylor-rendszert szülte, a vállalkozói nyereség kevés szerepet játszik.

üzemköltség, vagy a munkabér, vagy mind a három kisebb lesz, vagy változatlan számláló mellett a termelvények száma lesz nagyobb. Ipari termelésről, tehát nyersanyag feldolgozásáról lévén szó, az anyag csökkentése csak nagyon korlátolt mértékben lehetséges; de lehetséges az üzemköltség és a munkabér csökkentése, ha nem is abszolút csökkentése (hiszen a munkabérek leszállítása már ma sem lehetséges és nem is kívánatos a munkás életszínvonalának leszállítása), de minden esetre a relatív csökkentés, azaz az egyes termelvényekre eső munkabérhányadok csökkentése. És pedig oly módon, hogy ugyanazon idő alatt a munkás többet termeljen, ami a napszám-fizetési rendszernél eredményezne megtakarítást, vagy pedig megfelelő gépek és eljárások lehetővé teszik az akkordban dolgozó munkásnak, hogy ugyanazon idő alatt többet termeljen, amikor az akkord leszállítása válik lehetővé. Ha az amerikai gyáripari statisztikát vizsgáljuk, érdekes adatokat találunk arra, milyen arányban van képviselve az üzemköltség, anyag és munkabér. Az üzemköltség maga is több tényező összetétele: képviselve van benne a nyereség, illetve a tőke kamatozása (ezt 6%-nak vehetjük), a kopás folytán a gépek értékében beállott csökkenés (ez mintegy 10%-ra tehető) és a tisztviselők fizetése. A három ármegállapító tényező az amerikai gyáriparban a következő arányban volt képviselve*:

	1909		1904		1899	
	millió dollár	%	millió dollár	%	millió dollár	%
Tőke	18.428		12,676		8,975	
Tőkekamat	1.106	19.98	761	18.98	538	17.47
Értékcsökkenés .	1.843		1,268		898	
Tisztviselők . . .	939		574		381	
Munkabérek . . .	3.427	17.62	2,610	19.03	2,008	19.31
Nyersanyag . . .	12.142	62.49	8,500	61.99	6.576	63.22

Ha az utolsó évtizedek eredményeit, a termelési technika haladását vizsgáljuk, azonnal szembetűnik, hogy a technikusok legfőbb igyekezete az volt (és ebben merült ki tevékenységük), hogy lehető tőkéletes gépeket szerkesszenek. Nagy gondot fordítottak a gépre és emellett elhanyagolták a termelésben ugyancsak nagy fontosságú másik tényező vizsgálatát: az emberét. Ennek sok oka van; egyik oka, hogy a termelésben a munkabér legtöbbször jóval kisebb arányban van képviselve, mint az anyag és újabbban a munkaköltség is kezdi felülmúlni. Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy ez csak a gyáriparra áll. Számtalan olyan munka van, ahol a munkabér a predomináló. De legfőbb oka talán az, hogy sokáig nem akadt senki, aki az üzemvezetők figyelmét erre irányította volna, aki rámutatott volna arra,

* Az adatokat Szabó Ervin: *A Taylor-rendszerről* (a mérnökegyeleti vitasorozatban.) A tőkekamat és az értékcsökkenés hozzávetőleges megállapítása és a %-os megállapítás tőlem ered.

hogy az embertől végzett munka sem érte el azt a határfokot, nem olyan *efficient*, mint lehetne, ha többet törődne vele.

Frederick Winslow Taylor amerikai mérnöknek legnagyobb érdeme, hogy a szakemberek figyelmét erre a tényezőre, a munkásra terelte, hogy megalkotta a munkaerő tudományát. Ő adta ki a jelszót: tudományos üzemvezetést! A jó üzemvezető nem születik, hanem azzá képezhető. Nem az egyén a fő, nem a vezető, hanem az üzemvezetési rendszer. A ma már egész tudományággá fejlődött *scientific management* fűződik nevéhez.*

Taylor csak megalapozója a rendszernek. Nyomában számosan fejlesztették, így különösen Frank B. Gilbreth, Harrington Emerson, továbbá Gantt, Thompson, Hathaway, Barth, Dodge, Kendall stb. Taylor különösen munkáskörökben nem rokonszenves, amit talán annak lehet tulajdonítanunk, hogy szándékait egyáltalán nem leplezi, hanem a maguk ridegségében állítja az olvasó elé és célja elérésére sokszor olyan eszközöket alkalmaz és olyan intézkedéseket tesz, amelyek bántóak. De kétségen kívül nagy érdemeket szerzett Taylor azzal, hogy bemutatta, milyen módfeletti *inefficiency*-vel dolgozik az egész világ. Az Egyesült Államok képviselőháza bizottságot küldött ki a Taylor és hasonló rendszerek előnyeinek és hátrányainak tanulmányozására. Taft elnöksége idején külön bizottságot szervezett, amelynek feladatául annak megállapítását tűzte ki, mely állami intézetekben valósíthatók meg a taylori üzemvezetési elvek. A gyakorlati érzékű amerikaiak azonnal a legnagyobb figyelemmel fordultak a rendszer felé; a tanulmányok százaai foglalkoznak vele és ma már mintegy 60.000 munkás dolgozik a Taylor üzemvezetési elveit követő gyárakban; azonkívül a kisebb üzemek és hivatalok százaiban alkalmazzák a taylorizmus elveit.

Taylor rendszerét röviden a munkaerő tudományának lehetne nevezni. Roesler szerint** a taylorizmus nem egyéb, mint minden legkisebb munka megfigyelése, minden mozdulat tudományos analízise; normálék létesítése módszerek és gépek részére, miáltal nagy idő- és munkaveszteség kerülhető el; a munkás betanítása erre az új rendszerre, hogy általa munkaereje teljesen ki legyen használva, anélkül, hogy túlságosan megerőltetné magát; végül ennek az álla-

* Frederick Winslow Taylor 1856-ban született Germanstownban, Phila. 1878-ban a Midvale Steel Co.-hoz lépett be és 1889-ben főnök lett. Ekkortól kezdve csak a szervezéssel foglalkozott. Nevét főleg a gyorseszterga-acél feltalálásával tette híressé. Le Chatelier említi, hogy egy philadelphiai vagongyárnak annyi munkája volt, hogy éppen meg akarta kétszerezni a berendezést, mikor megjelent a piacon a Taylor-féle gyorseszterga-acél, amelynek bevezetése feleslegessé tette a gyár kibővítését. De meg akarom jegyezni, hogy a franciák a gyorseszterga-acél feltalálását egy st.-ettienne-i gyárosnak, Victor Fattelaynak tulajdonítják.

** Taylor: *Grundsätze wissenschaftlicher Betriebsführung. Übers. von Roesler.* Bevezetés.

potnak konzerválása. A rendszer tehát nem új bérfizetési módszer, nem is különös könyvvitel, sem a gyorseszterga-acél újabb felhasználási módja, hanem út az emberi erő gazdaságos kihasználásához.

Maga Taylor a dartmouthi (Hannover, N. H.) Amos Tuck Schoolban tartott előadásán a scientific management négy alapelvét a következőkben jelölte meg:

1. a régi szokásos módszerek (*rule-of-thumb, Faustregei*) helyettesítése tudományosan kifejlesztett módszerrel;
2. a munkások tudományos kiválogatása, azután fokozatos tanításuk és fejlesztésük;
3. a tudományosan kiválasztott munkások és a tudomány összeegyeztetése;
4. a munka arányos megosztása a munkás és az üzemvezetés között.

Taylor a tudományos üzemvezetés elveit két fő művében tárgyalja. A *The Principles of Scientific Management* általános elveket tárgyalja; a másik, a *Shop Management* konkrét formában mutatja be a tudományos üzemvezetés szabályait. Mindkettőt az *American Society of Mechanical Engineers*-nek mutatta be, így természetesen mindkét művében a mérnöki elem, a technikus érdeklő részek vannak előtérben.

A *Principles of Scientific Management* elé írt bevezetésében a tanulmánya célját három pontba foglalja össze:

1. példák segítségével illusztrálni óhajtja, mekkora veszteséget szenved a nemzet azzal, hogy munkaeredménye nem áll arányban a fáradtsággal;
2. hogy ennek az állapotnak az orvossága nem valamilyen rendkívüli emberben, hanem rendszeres üzemvezetésben keresendő; és
3. be akarja bizonyítani, hogy a legjobb vezetés és igazgatás valóban tudomány, amely pontosan meghatározott törvényeken, szabályokon és alapelveken nyugszik; ez a tudományos üzemvezetés az emberi tevékenység minden ágazatában alkalmazható. Ahol ezek az elvek alkalmaztatnak, valóban csodálatra méltó eredmények érhetők el.

Taylor szerint rendszerének elvei alkalmazhatók a háztartásban, a parasztbirtok megművelésénél, a gyárak és kereskedelmi vállalatok vezetésében, templomok kezelésénél, jótékonyági intézmények, egyetemek igazgatásában, sőt az állami kormányzat egyes ágazataiban is.*

Az üzemvezetés fő törekvése az legyen, hogy a munkás és a munkaadó legfőbb prosperitását elérje és így kettejük érdekét egye-
sítse. A legnagyobb prosperitás alatt Taylor nemcsak a magas osztályt érti, hanem minden üzletág tökéletes kifejlesztését, azt, hogy minden üzletág a lehető legnagyobb *efficiency*-vel (hatékonysággal, *Durchschlagskraft*-tal) dolgozzék. A munkás akkor éri el a prosperitás legmagasabb fokát, ha a természetének megfelelő munkát a legjobban, legnagyobb tökéletességgel végzi.

Ma úgy a munkaadó, mint a munkás azt hiszi, hogy érdekeik

* Hogy a Taylor-rendszer elveit hányféle iparban alkalmazzák, annak érdekes felsorolása található Thompson kitűnő könyvében: *Scientific Management* (Harvard Business Studies, Volume I.) Cambridge 1914. 174. 1.

ellentétesek, tehát egymás ellen dolgoznak, ellenfelekként, igen gyakran ellenségekként állanak egymással szemben. Pedig érdekeik azonosak; ha a gyár sokat termel és jól értékesíti termelvényeit, munkásait is jól fizetheti. Ezt pedig csak akkor érhetik el, ha a legnagyobb prosperitást elérték. Taylor szerint pedig „a legnagyobb prosperitás a munkás és a gép lehető leggazdaságosabb kihasználásának az eredménye, azaz a munkásnak és a gépnek legnagyobb hatásfokukat kell kifejteniük”. A gyárnak be kell tanítania minden munkást, hogyan végezze munkáját, hogy elérje a legnagyobb hatékonyságot. Éppen ezért a tanult (*skilled*) munkások helyébe a betanított (*trained*) munkás lép. A munka alacsony hatásfoka a munkások azon szokásából folyik, hogy nem fekszenek bele teljes erővel a munkába, nem dolgoznak teljes erejükkel. Ez az amerikázás (*Drückebergerei; soldiering; flánerie; ca'canny*) legfőbb oka a csekély hatékonyságnak. Ennek több oka van: 1. a munkások azt hiszik, hogy ha többet dolgoznak, ha a termelést az egyes ember növeli, azzal a munkások egy része elveszti kenyerét; 2. a hiányos üzemi rendszerek, amelyek általánosak és a munkást a lassúságra saját érdeke ellen rákényszerítik; 3. a nem gazdaságos ú. n. *rule of thumb*-módszerek, amelyek minden iparágban elvannak terjedve. *Rule of thumb* alatt azokat a szokásos munkavégzési módszereket, adatokat, munkateljesítményt értik, amelyek létjogosultsága néha gyakorlati tapasztalatokból, néha csak abból folyik, hogy „ezt mindig így csinálták”, „mások is így tesznek”. Az amerikázás részben az ember ama tulajdonságából következik, hogy nem szívesen végez több munkát, mint amennyit feltétlenül el kell végeznie; másrészt mások példájából és befolyásából, valamint abból a megfontolásból, hogy azt saját érdekében kell így tennie. Ezt az utóbbit rendszeres amerikázásnak lehetne nevezni.

A munkásnak ezt az eljárását részben igazolják, részben magyarázzák a szokásos bérfizetési módok, melyek egyformán fizetik a munkást, ha gyorsan vagy lassan dolgozik, vagy pedig, ha akkordmunkáról van szó, a gyáros leszállítja az egységet, ha a munkások napi keresete meghaladja azt a maximumot, amelyet előre meghatározott. A tudományos üzemi vezetés főfeladata a munkások e szokását kiküszöbölni, a munkásokat arra bírni, hogy legjobb tehetségük szerint dolgozzanak.

A régi üzemi vezetési rendszereknél az eredmény mindig attól függött, sikerült-e a vállalatnak megszereznie a munkás jóakarát; az új rendszer ettől független, de új terheket ró a vezetőségre. Megköveteli, hogy a munka egy részét a vezetőség levegye a munkás vállairól és maga végezze. Éppen ezért az új rendszer a vezetőség új kötelességeit is előírja. A vezetőség végzi mindazt a munkát, amit a munkásnál jobban tud végezni. Eddig majdnem minden munka és a felelősség legnagyobb része a munkás vállain nyugodott; eddig a munkás úgy végezte a munkát, ahogy jónak látta, ahogy tanulta mesterétől; az eredményért ő maga volt felelős. Az új rendszernek sarkalatos szabálya, hogy nem engedi át a kezdeményezést a munkásnak, hanem a munka végzését pontosan előírt módon követeli;

felállítja a szabályok, előírások, utasítások egész tömkelegét. A munkás munkáját megosztják: külön alkalmazottak vannak, akik az utasítások előkészítéséhez szükséges tanulmányokat végzik, külön olyanok, akik ellenőrzik. Taylor a mai egy előmunkás helyébe nyolc munkavezetőt (*foreman*) alkalmaz. Közülük négy műhelyi alkalmazott, négy pedig a munkairodában dolgozik.

Az előkészítő-mester (*gang-boss*). Minden műhelyt egy vagy több gang-boss lát el, aki felelős a munka menetéért. A munkásnak többféleképpen segédkezik: gondoskodik arról, hogy minden munkásnak legalább egy munkadarabja legyen tartalékban, a megmunkálás alatt állón kívül; gondoskodik a szükséges rajzokról, számszámokról stb., hogy a munkás munkáját hatékonyan (*efficiently*) és az instrukciónak megfelelően végezze; ha szükséges, segédkezik a munkásnak, tanítja az instrukció szerint; fegyelmi joga van és a művezető beleegyezésével elbocsáthatja a munkást; a munkástól felhasznált időt igazolja és ellenőrzi; betartatja a műhelyi szabályokat. Legfeljebb tizenöt munkás tartozék alája, de jobb eredmények érhetők el, ha csak tíz emberre kell felügyelnie.

A sebességmérő (*speed boss*) az új rendszer specialitása. Ő végzi az előtanulmányokat és ellenőrzi a gépsebesség, vágómélység, előtolások pontos betartását. Minthogy a rendszer sikere lényegileg a helyes időmegfigyelésektől függ, végeredményben a speed boss az üzem egyik legfontosabb személyiségévé válik. Ha gondosan és becsületesen végzi munkáját, elkerülhetők a munkásokkal való súrlódások. Nagy tapintattal kell az időmegfigyeléseket végeznie, nehogy megbántsa vele a munkást. Funkciói olyanok, hogy részben az előmunkás felett áll és az üzemvezető mérnöknek felelős.

Az ellenőrző (*inspector*). Mindenekelőtt józanul és pártatlanul ítélőnek kell lennie, nem szabad elfogadnia az előírásnak nem teljesen megfelelő munkát senkitől sem. A munkást és a munkát a legalaposabban kell ismernie. Önálló hatásköre van és ítéletét csak a *superintendent* változtathatja meg. A munkában levő darabokat minden egyes részletmunka elvégzése után megvizsgálja, mielőtt a következő géphez engedné.

A gépkarbantartó (*repair boss*) ügyel a gépek előírás szerinti kenésére; vizsgálja a gépszíjakat, a hajtómotorokat. Azonkívül a műhely tisztántartásáról is gondoskodik. Igen gyakran külön-külön specialistákat tartanak, pl. a gépszíjak ellenőrzésére.

A Taylor-rendszer megkívánta további négy tisztviselő a munkairodában dolgozik.

A munkamenetrendkészítő írja elő a végzendő munkák egymásutánját; az utasításkészítő szerkeszti meg az utasításokat a munkavégzés módját és a bér kiszámítását illetőleg; az időellenőrző és a költségnyilvántartó a munkaidőt állapítja meg, gondoskodik a felhasznált idő följegyzéséről, ellenőrzéséről és a feljegyzéseknek a kalkulációs irodába való beszolgáltatásáról.

A felügyelő, vagy disciplinárius a fegyelem betartására ügyel; megvizsgálja a panaszokat, megállapítja a büntetéseket és ítélkezik bérdifferentenciákban.

Míg a régi rendszernél egyetlen előmunkás végzett mindent, addig az új rendszernél nyolc funkcionáriusra van szükség. Minden funkcionárius kötelessége pontosan elő van írva és nem szóbelileg közöltetik vele. Így a személyi változások okozta rázkódtatások könnyebben elkerülhetők.

Szorosan kapcsolódik ehhez a *functional foremanship*-hez a feladatrendszer (*task work*); a vezetőség legalább egy nappal korábban előírja, mit, mennyit és hogyan kell a munkásnak dolgoznia és e feladatot mennyi idő alatt kell elkészítenie. Minden munkás, aki feladatát kifogástalanul elvégezte a megszabott időn belül, rendszeres keretében további 30—100%-át kapja jutalmul. Természetes, hogy a feladat kitűzése nem könnyű dolog és gondos számítások eredménye, kifogástalan munka alapul vétele mellett. A penzumnak nem szabad a maximumot képviselnie, hanem módot kell nyújtani arra, hogy a munkás idővel tökéletesedjék.

Ezek az elvek minden munkára alkalmazhatók és Taylor a *Principles of Scientific Management*-ben néhány példát be is mutat. Ezek közül az első a nyers vas berakása a taylorizmus elvei szerint.

A spanyol-amerikai háború idején a Bethlehem Steel Company egyik udvarán 80.000 tonna nyers vas feküdt. A háborút megelőző időkben — minden háborút gazdasági depresszió előz meg — a vas ára annyira csökkent, hogy nem lehetett eladni, tehát be kellett raktározni. A háború kitörésekor azonban az árak ismét emelkedtek, az egész tömeget eladták és hozzá kellett látni az elszállításához. Ezt az alkalmat felhasználta Taylor, hogy a feladatrendszer és új munkavégzési rendszerének hasznosságát igazolja.

A gyárnak öt kohója volt. A produkált nyers vas berakását 75 főből álló munkáscsoport végezte, mind jó közepes vasércberakók, akik a munkát éppen olyan jól, gyorsan és olcsón végezték, mint a többi gyárban. Minden munkás felvett mintegy 40 kg. nyersvasat, felvitte rézsütös pallón a vagonba és ott lerakta. Naponta mintegy 12¹/₂ tonnát rakott be egy-egy munkás. De Taylor számításai szerint nem 12¹/₂ tonnát, hanem 47—48 tonnát kellett volna egy elsőrendű munkásnak beraknia. Erre az eredményre a következőképp jutott: kutatásai azt mutatták, hogy az elsőrendű munkás a munkaidő 42% át töltheti csak terhelés alatt, míg 58%-a alatt pihennie kell. Ha egy rakás súlyát 41,75 kg-nak vesszük, úgy 48260 kg-nak napi 1156 rakás felel meg. Ha a munkaidő 10 óra, úgy a munkás $0.42 \times 600 = 252$ percig végezheti a munkát; egy-egy rakásra tehát $252:1156 = 0,22$ perc jut. A munkás sima terepen egy méter utat 0,02 perc alatt tesz meg. A vagon átlagos távolsága a vasrakástól 10,8 m volt. Minden 10—20 rakás berakása után pihentették a munkásokat. Így a munkás naponta körülbelül 13 km utat tett meg teherrel és ugyanannyit teher nélkül. Minden mozdulat, illetőleg munkaelem végzése érdekében szükséges idő pontos mérése, pontos időstúdiumok végzése volt szükséges. Ez az egyszerű munka öt elemre bontható: a) a rakás felvétele, b) egyenes úton való vitele, c) vitele a pallón, d) letétele, e) visszamenés. De a felvételhez és a vitelhez szükséges idő olyan csekély, hogy mérésük nehezzé vált. Ezen úgy segítettek, hogy három

elemet mértek egyszerre. Ha 3—3 elemet összekapcsolunk, akkor a következő egyenleteket kapjuk:

$$\begin{aligned} a+b+c &= A \\ b+c+d &= B \\ c+d+e &= C \\ d+e+a &= D \\ e+a+b &= E \\ A+B+C+D+E &= S \end{aligned}$$

Ebből az egyenletrendszerből a következő módon nyerjük az egyes elemeket:

$$\begin{aligned} a &= A+D-\frac{1}{3}S \\ b &= B+E-\frac{1}{3}S \\ c &= C+A-\frac{1}{3}S \\ d &= D+B-\frac{1}{3}S \\ e &= E+C-\frac{1}{3}S \end{aligned}$$

Taylor első dolga volt a kísérlethez szükséges legalkalmasabb munkást kiválasztani. Három-négy napig figyelték a munkásokat, végre négyre lettek figyelmesek. Mindegyiküket gondos tanulmányok alá vetették, kutattak előéletük után, kifürkészték szokásaikat, jellemüket. Végre is egyet kiválasztottak, akit a legmegfelelőbbnek találtak a kísérletre, egy pennsylvaniai *Dutchman*-t. Munka után éppen olyan frissen ment haza, mint ahogy munkába jött és 1,15 dollár napszám mellett annyit tett félre, hogy kis birtokot vehetett. Estéit azzal töltötte, hogy háza falát építgette. Rendkívül takarékosnak ismerték és valamelyik társa azt mondta róla, hogy a centet annyira becsüli, mintha keréknagyságú volna. A feladat abból állott, hogy Schmidtet rábírják, hogy 47 tonnát rakjon be naponta, anélkül, hogy megszavarnák életkedvét.

Schmidt megkezdte a munkát, pontosan követte az utasításokat és este hat órára 47 tonnát rakott be 12 $\frac{1}{2}$ t helyett. Addig 1,15 dollárt keresett, ezután 1,85 dollárt kapott. Ha Schmidtnak megengedték volna, hogy tetszése szerinti tempóban dolgozzék, hamarosan kimerült volna. De Taylor és társai kiszámították az optimumot, azt az időmennyiséget, amennyi alatt a munkás legjobban végezheti munkáját és szigorúan ragaszkodtak ehhez.

A hetvenöt munkás közül mindössze kilenc volt képes 47 $\frac{1}{2}$ tonnát berakni, vagyis nyolc munkás közül csak egyetlen egy. Mi történt a többi munkással? Taylor erre is felel: „Sokan megfogják sajnálni a nyolc érclapátoló közül elbocsátott hét munkást. De ez a részvét teljesen alaptalan, mert majdnem mindannyian minden további nélkül más foglalkozást találtak a Bethlehem-műveknél. Gondoljuk meg, hogy ezekre az emberekre nézve jótétemény volt, hogy megszabadultak olyan munkától, amelyre nem voltak alkalmasak. Első dolguk volt természetesen, hogy nekik jobban megfelelő munkát találjanak, amely mellett, miután beletanultak, tartósan magasabb béreket értek el”.

Taylor egy másik példája a tudományosságnak több jelét hordja magán. A Bethlehem Steel Companynál hatszáz érclapátoló dolgozott.

Néha ércet, néha szenet, máskor meg meszet lapátoltak, de mindig ugyanazzal a lapáttal. Az elsőrendű lapátoló bizonyos mennyiséget vehet a lapátra, amellyel a legjobban dolgozhatnak, a legtöbb munkát végezheti. E mennyiség megállapíthatása végett kiválasztottak két-három elsőrendű lapátolót, akiknek különösen magas bért fizettek, hogy teljes erejükből dolgozzanak. A lapátra felvett terhet folytonosan változtatták és végül rájöttek arra, hogy akkor érik el az optimumot, ha átlagban egyszerre $9\frac{1}{2}$ kg-t lapátolnak. Természetes, hogy a lapátnak úgy kell megkonstruálva lennie, hogy $9\frac{1}{2}$ kg-ot vehessen fel reá a munkás. Ezért — minthogy a lapátolandó anyagok specifikus súlya igen különböző — minden anyag lapátolásához speciális lapátot készítettek, vasérc lapátolásához kisebbet, szénlapátoláshoz nagyobbat. Minden reggel a munkások megkapták a megfelelő lapátot a gyár raktárából. És hogy ez a költséges berendezés és a magasabb napszám fizetése érdemes volt, bizonyítja a következő táblázat:

	a régi rendszernél	az új rendszernél
a munkások száma	400—600	140
a munkás napi teljesítménye	16 t	59 t
a munkás napi keresete	1.15 \$	1.88 \$
egy tonnára eső költség	0.072 \$	0.033 \$

A megtakarítás évente 74—80.000 dollár közt változik.

Még egy példát közöl Taylor: arról a munkáról, amelyet a kerékpárok csapágy-golyóinak vizsgálatánál végeznek, rendszerint nők. Taylor egymástól távol, elkülönítve ültette le a nőket, megrövidítette a munkaidőt és pihenőket rendelt. Végeredményben 120 munkásnő munkáját 35 végezte, akik 80—100%-kal kereslek többet most, mint azelőtt. Munkaidejük tíz óráról nyolcra redukálódott. A gyár is megfelelő hasznot húzott az újításból: a minőség jobb lett és a költségek csökkentek. Ezt az eredményt főleg azért érték el, hogy a munkásnőket gondosan kiválogatták és a kevésbé alkalmasokat elbocsátották.

Magyarországon a taylorizmust a Ganz-féle villamossági gyárban alkalmazzák, de rendszerük tiszta Taylor-rendszernek, főmérnökük, Sóváry Emil szerint, nem mondható. De azért a taylorizmus számos előnyét tapasztalták. Így azt, hogy biztos alapot nyújt az előkalkulációra: olcsóbb a munka, anélkül, hogy a munkás keresete csökkenne (tehát nem emelkedett, csak nem csökkent!); megóvja a munkást feljebbvalója esetleges személyes önkényétől s kiküszöböli az érzék szerinti árbecslést; a munkás egyéni érvényesülésének utat nyit, mert nincs korlátozva keresetében; jobban kihasználja a gyár gépi berendezéseit és munkásai teljesítőképeségét; biztos támpontot nyújt a kalkulációhoz és rákényszeríti a vezetőséget, hogy berendezését a nagyobb gazdasági siker elérésére folyton tökéletesítse.

A taylorizmus ellen sok érvel hoznak fel. Így gyakran hallani, hogy az időmegfigyelések és a napi penzum megállapítása sérti a munkás önértetét; hogy megfosztja a munkást a kezdeményezéstől; hogy a munkások fluktuálnak és így a rendszer szerinti dolgozásra nehéz őket megtanítani. Ezek az érvek nem állják meg feltétlenül helyüket, de nem haladhatunk el szótlánul három olyan ellenérv mellett,

amelyet a munkások teljesen jogosan hangoztatnak. Ezek: 1. az *efficiency* növekedése sok munkást foszt meg kenyerétől; 2. a munkásnak nincsen beleszólása a munkabér megállapításába és 3. megbontja a munkások szolidaritását.

A munkások azért nem akarnak nagyobb hatékonysággal dolgozni, mert ezzel társaik egy részét megfosztanák kenyerüktől. Taylor maga is gondolt a munkásoknak erre az érvelésére, amikor a berakó-munkások példájánál a már idézett kijelentést tette. De önmagát cáfolja a másik példájában bemutatott táblázattal, amely szerint 4—600 munkás közül csak 140 munkásra volt szüksége, tehát kereken legalább is 300 munkás vesztette kenyerét. Vagy a golyóvizsgáló munkásnők számát, Taylor harmadik példájában, 120-ról 35-re sikerült csökkentenie. E munka annyira speciális, hogy nehezen képzelhető el a munkanélkülivé vált 85 nő másirányú foglalkoztatása. Ezeket hol helyezi el Taylor? Nem áll meg az az állítása, hogy a rendszer bevezetésével a munkások egy része nem válik kenyérszűkítővé. Ezt a káros hatást azzal lehetne kiküszöbölni, hogy mellőzzük a *first class men*, az elsőrendű emberek kiválogatását. Rá akarok itt mutatni Taylornak az egész munkáján végighúzódo tévedésére. Ő ugyanis állandóan a produktivitás emeléséről beszél: azt hangoztatja, hogy az üzem többet termelhet és ezáltal többet fizethet a munkásnak és nagyobb nyereségre is tesz szert egyúttal. Ha azonban példáit vizsgáljuk, azt fogjuk látni, hogy a gyárak nem emelték a termelést, hanem azáltal érték el megtakarítást, hogy munkásokat bocsátottak el és a megmaradókkal végeztették az elbocsátottaknak a munkáját is — de aránytalanul alacsonyabb bér ellenében. Mert míg a munkások száma, tehát azoké, akik bért kaptak 400—600-ról 140-re szállt le, azaz legalább is a harmadára, vagyis a gyár egy-egy munkása az új rendszer szerint három ember munkáját végezte, tehát 200%-kal többet végzett, addig munkabére 60%-kal emelkedett. Ha a bérmegállapításba a munkásokat is belevonják, úgy ők bizonyára nem fognak ilyen alacsony bérbé beleegyezni, nem fogják megengedni, hogy a bércsökkenés 140% legyen! A munkások követelni fogják a nekik kedvezőbb kollektív szerződések megkötését, ami a Taylor rendszerű bérfizetésnél ugyan nem nehéz, hiszen elegendő, ha az alapelvekre nézve egyeznek meg a kollektív szerződésben; de Taylor azt tartja kívánatosnak, hogy minden munkást egyénileg a többtől teljesen elválasztva, elkülönítve kezeljenek. Ebből érthető meg a munkásszervezetek nagy küzdelme a taylorizmus ellen. Nálunk erre még nincs szükség, de a francia szervezett munkások hevesen agítálnak a Taylor-rendszer, a *l'organisation du surmenage*, az agyon-dolgoztatás rendszere ellen. És tényleg, három francia gyárban, amelyek az új rendszer elveit alkalmazták, a foglalkoztatott hét és félezer munkás közül mindössze csak hetven volt szervezve.*

A taylorizmus védői azt állítják, hogy meg fognak szünni azok

* Arbelnél 1700 munkás közül 18; Berlietnél 1800—2000 közül egy sem; Renaultnál 4000 közül kb. 50 volt szervezett munkás. Pouget: *L'organisation du surmenage*, 63.1.

a harcok, amelyek az akkordárak helytelen megállapításából folynak azáltal, hogy a taylorizmus alapelve az időmegfigyelés. Pontosan tudják, mennyi időre van a munkásnak szüksége, hogy egy bizonyos munkát elvégezzen; így kiszámíthatják az akkordot anélkül, hogy a munkásnak kifogása lehetne ellene. Csak egy körülménnyel nem számolnak: azzal, hogy az akkordárak megállapítása nem csupán attól függ, hogy mennyi időre van szükség a munka elvégzésére, hanem attól is, hogy a munkás idejét milyen drágának vesszük, hogy mekkorának vesszük az órabért. Mert nem elegendő az akkord megállapításához az, hogy tudom esetleg exakt pontossággal, hogy a munka elvégzése például 5 órát vesz igénybe, hanem tudnom kell azt is, hogy egy-egy órára mekkora bért akarok fizetni. És itt van az az ütközőpont, amelyről igen sok Taylor-párti író megfélekedzik és követi a strucc-politikát.

A Taylor-rendszer szerinti munka, a penzum elvégzése a munkás megerőltetésébe kerül. Hogy ez tényleg így van és nem úgy, ahogy a híres francia fizikus, La Chatelier, az *Institut* tagja mondja Taylor könyvének francia kiadása elé írt bevezetésében: „. . . *sans augmenter la fatigue de l'ouvrier*”, anélkül, hogy a munkás fáradságát fokoznók, bizonyítja magának Taylornak kijelentése, amelyet művében nem is egyszer találhatunk: „. . . csak így (magasabb bérrrel) lehet elérni, hogy a munkás megerőltetéssel dolgozzék . . .”.

Egy újságíró, aki a taylorizmus iránt érdeklődött, felkereste Schmidtet, azt a munkást, akin Taylor először próbálta ki rendszerét. Csak a felesége volt otthon, aki elmondotta, hogy férje nincs már a Bethlehem Steel Co.-nál, azt a munkát már nem bírja, túlságosan öreg hozzá. Schmidt ekkor negyven év körül járhatott. . . . És igen helyes Taylornak az a tanácsa, hogy a fizikailag letört munkásoknak a munkaadók jöjjenek segítségére. Mert különben igen könnyen megtörténhetnék az az eset, amely Fräser nevű angol mérnökkel történt, aki egy pittsburgi bányát látogatott meg az igazgató vezetése mellett. Mikor végignézte a bányát, feltűnt neki, hogy csupa életerős, fiatal munkást lát.

— Hol vannak idősebb munkásai? kérdezte.

Az amerikai eleinte nem felelt. Majd a mérnök ismételt kérdésére elővette szivartárcáját:

— Parancsoljon egy szivart, azután szivarozás közben megnézhetjük a temetőt . . .

Ezért nevezi Emilé Pouget a Taylor-rendszert *Vorganisation du surmenage*-nak, az agyondolgoztatás rendszerének.

Valóban Taylor rendszere nem mindenben fedi a tudományos üzemvezetés fogalmát. Van benne meglehetősen sok tudományos elem, de sokkal jobban megérdemlik a „tudományos” elnevezést Frank B. Gilbreth mérnöknek mozgástanulmányai. Könyve, a *Motion Study* valóban egyike a scientific management irodalmához tartozó művek legkiválóbbjainak. Nem kívánja a munkások kiválogatását, nem kell félredobni a kevésbé erős és tehetséges embert; nem követel munkásaitól olyan munkavégzést, amit hetvenöt ember közül csak nyolc tud elvégezni. Talán legjobb ajánlólevele az, hogy a francia szindika-

listák is elismerik érdemeit. A Gilbreth mozgástanulmányai, illetőleg általában a mozgástanulmányok csak egy részét teszik a scientific managementnek, de egymagukban is alkalmasak arra, hogy a munkás teljesítménye száz százalékkal, sőt 250%-kal is emelkedjék. Híressé vált Gilbreth ama újítása, amellyel a kőműves mozdulatait tizenhétről ötre redukálta (pedig a kőművesmunka a világ legősibb munkája), anélkül, hogy a munkásokat különös módszerek, tudományos vizsgálatok útján megrostálta volna, anélkül, hogy a munkás már negyven éves korában kénytelen lett volna könnyebb munkára áttérni . . .

Mikor az angol-japán kiállítás alkalmával az *American Society of Mechanical Engineers* tagjaival Gilbreth is Londonba utazott, találkozott egy barátjával, akivel szemben a vita közben azt állította, hogy bármely munkához szükséges időt, ha arra a munkára a mozgástanulmányok eredményeit nem alkalmazták eddigelé, megrövidíti. A kiállításnak főlátványosságai közé tartozott egy leány, aki cipőkrém-dobozokra boszorkányos ügyességgel ragasztotta fel a címkéket. Gilbreth barátjával együtt járta a kiállítást, aki mintegy véletlenül odavezette, ahol a leány a bámulatosan gyors munkát végezte, melyet nézete szerint már nem lehetett volna meggyorsítani. Alig látta meg Gilbreth a leányt, elővette stopperét és megmérte, mennyi ideig tartott, míg 24 címkét felragasztott. Mindössze 40 másodperc alatt elvégezte e munkát. Pár pillanat múlva Gilbreth odaszólt a leánynak, hogy nem jól végzi a munkát. A munkásnőt meglepte a nézők köréből jövő váratlan kritika, hiszen általában el volt ismerve, hogy nálánál gyorsabban senki sem végezte és végzi a címkeragasztást. Gilbreth azonban észrevette, hogy noha hihetetlen gyorsan végzi a munkát, a mozdulatok fele mégis felesleges, ha a munkavégzés módján valamit változtat. Minthogy a leány a munkát akkordban végezte, megkísérelte követni az utasításokat és mindjárt az első alkalommal a 24 címkét 26 másodperc alatt ragasztotta fel; másodízben már csak húsz másodpercre volt szüksége. Nem dolgozott többet, nem erőltette meg magát, csak kevesebb mozdulatot végzett, amivel 100% megtakarítást ért el!

Gilbreth e művében egyetlen pont sincs, ami a szociálpolitikusban megütközést keltene, sőt igen fejlett szociális érzéssel tárgyalja a munkás változóit, a környezet változóit és a mozgás változóit. Ha mozgástanulmányokat akarunk végezni, a munkát elemeire kell bontanunk; minden munkaelem vizsgálatánál tekintettel kell lennünk bizonyos változókra, amelyek a fent említett három csoportra oszlanak fel. Az első kettő a legérdekesebb.

A munkás változó: anatómia, izomzat, megelégedettség, hit, keresőképeség, tapasztalat, fáradtság, szokások, egészség, életmód, táplálkozás, testalkat, képzettség, vérmérséklet és tanultság.

Érdekesek az egyes változókról írott rövid magyarázatai. Így a megelégedettségről így ír: „Igen fontos, hogy a munkás megelégedett legyen. Ha megelégedett, gondolatban is munkájánál lesz és sokkal inkább fog arra ügyelni, hogy a mozdulatokat az utasítás értelmében hajtsa végre. A megelégedett munkásnak kevesebb pihenőre van szüksége. Megelégedettség a vállalat irányában loyallissá teszi,

együttműködésre ösztönzi, hogy a jó helyen megmaradjon és a munkaadó vagyonának, a szerszámoknak kíméletéhez vezet.”

A fáradtságról a következőket mondja: „A fáradtság fontos változó lesz, amikor a leggazdaságosabb mozdulatokat, a *standard motions*-t választjuk ki. Magától értődik, hogy azok a mozdulatok a legkivánatosabbak, amelyek a legkevesebb fáradtsággal járnak. A fáradtságnak három faja van: 1. a munkához hozott fáradtság, 2. felesleges mozdulatok okozta fáradtság és 3. szükséges fáradtság. Ennél a változónál két feladatunk van: először a felesleges fáradtság kiküszöbölése, másodsor pihenőket kell adni a szükséges fáradtság kipihenhetése végett. A régi rendszernek éppen az volt a legnagyobb hibája, hogy a munkástól folytonos munkálkodást kívánt, úgy, hogy az munka közben volt kénytelen pihenni. . . . Az új rendszer elismeri a pihenés szükségességét és meg is adja a módot a pihenésre. Ahogy a munkás annyira kifáradt, hogy nem képes a legjobb hatásfokkal dolgozni, pihentetni kell. Semmit sem szabad tennie, csak pihennie, mindaddig, amíg nincs olyan állapotban, hogy röpjön munkájához és azt a leggyorsabb standard-mozgásokkal végezze. A munkásnak a pihenő alatt nem kell feltétlenül tétlenül ülnie, hanem a pihenés idejét arra fordíthatja, hogy azalatt utasításait olvassa, vagy kitölti az időtáblázatát, vagy hasonló nem fárasztó munkát végez. Gyakran maga a munka változtatása pihenés.”

Igen érdekes a táplálkozás fejezet alatt tett néhány észrevétele: „Ez olyan kérdés, amelyet sokkal tudományosabban vizsgáltak meg lovakra és öszvérekre vonatkozólag, mint a munkásokat illetőleg, pedig számtalan eset bizonyítja, hogy sokkal nyereségesebb a munkásnak ingyen adni jó táplálékot, mintsem megengedni, hogy a kázinók szokásos szegénykosztját vegyék. Maine államban egy város építésénél gazdaságosnak találták, hogy jelentékeny összeget költsenek arra, hogy beszerzési áron alul szállítsanak a munkásoknak élelmiszereket, nehogy a helyi korcsmák főztjét fogyasszák. Katonák gyakorlatai alkalmával vizsgálatokat végeztek arra nézve, hogy a különböző ételek milyen értékűek. Az államnak össze kellene gyűjtenie ezeket az adatokat és kibocsátani, hogy a nagyobb vállalatok is hasznát vegyék. A hadsereg különben is például szolgálhat sok tekintetben. A taktika bámulatos instrukciós kártya, amely sokban hasonlít a mozgástanulmányokhoz. Szerencsétlennek tartom, hogy a világ minden kormánya mindaddig nagyobb gondot fordított a háború mozdulatainak a standardizálására, mint a békéére.”

A munkás változóiin nagyon keveset segíthet a vezetőség. Sokkal fontosabbak ezért a környezet változói. Ezek a következők: berendezés, ruházat, színek, szórakozás, fűtés, világítás, anyag minősége, jutalmak, büntetések, a mozgatott anyag egységének terjedelme, fáradtságot kiküszöbölő berendezések, környezet, szerszámok, szakszervezet, a mozgatott anyag egységének súlya.

A ruházatról a következőket mondja: „A munkás ruhái lehetnek munkájában hátráltatói és segítői. Szűk vagy túlságosan bő ruha akadályozza a mozgást. A munkásnak attól való félelme, hogy ruházatát túlságosan rongálja, nagy mértékben képes csökkenteni a

munkás gyorsaságát. Ellenben ha a munkának megfelelő speciális ruházatot készítünk, a munkás munkáját bámulatosan meggyorsíthatjuk.”

Ebben a tekintetben híres Taylornak egy kísérlete. A mai viszonyok közt a kazánok tisztítása, a kazánkö leverése igen sokáig tart, mert a munkás nagyon kényelmetlen helyzetben kénytelen dolgozni, nem teljesen megfelelő speciális szerszámokkal. Mikor Taylor a munkának megfelelő ruházatot és szerszámokat készítettett, ezzel elérte, hogy ugyanannak a kazántelepnek a rendbehozatala, amely azelőtt 60 dollárba került, ezután már csak 12 dollárt igényelt.

A környezet változóinak bővebb taglalásába nem akarok bocsátkozni, mert azok egyrészt nagyon változnak a munka neme szerint, másrészt a különböző változók magyarázata fölösleges. Ebben az irányban már régóta sokkal több történik, mint a munkavégzés többi elemeinek fejlesztését illetőleg.

Ha összehasonlítjuk a scientific management két munkásának, Taylornak és Gilbrethnek vizsgálódásait, nem lehet előttünk csodálatos, miért nem szeretik a munkások Taylort és miért ismerik el Gilbreth érdemeit. Taylor rendszerében túlságosan sok a ridegség és sokkal kevesebb a tudományosság; Gilbreth úgy akar segíteni a munkáson, hogy megteremti számára a legmegfelelőbb munkaviszonyokat, igyekszik kiküszöbölni a fölösleges mozdulatokat.

Az elvesztett munkaerőket pótolnunk kell; a háború munkásáldozatainak helyét be kell tölteni. A béke napjaiban ki kell egészítenünk fogyó készleteinket. De munkáskéz kevesebb lesz a megszorított munkához. A drágaság az üzemvezetés mai viszonyai mellett nem fog csökkenni; ha az üzemvezetés nem fog változni, nem fog megszűnni a drágaság sem; de nagy mértékben lesz enyhíthető, ha széles körben alkalmazzuk a tudományos üzemvezetés elveit. A bevezetésnél azonban óvatosan kell eljárunk: nem szabad túlzásokba esnünk, nem szabad magyar munka és életviszonyokra az amerikai élet- és munkaviszonyoknak megfelelő rendszert változatlanul alkalmaznunk. Nagy tapintattal és főleg jóindulattal kell eljárni és sohasem szabad feledni, hogy eredményt csakis kölcsönös megértéssel érhetni el, csak úgy, ha munkás és munkaadó nem mint ellenfelek, mint ellenségek állanak egymással szemben, hanem belátják, amit Taylor hangoztat: érdekeik azonosak, nem ellentétesek. És ha a munkások küzdenek a Taylor-rendszer ellen, ha a bevezetéskor leküzdhetetlen akadályok tornyosulnak a szervező elé, annak rendszerint az az oka, amit a *Tabor Manufacturing Company* elnöke, Hathaway mondott saját üzeméről: megháromszorozták a termelést, anélkül, hogy több munkásuk és több kiadásuk lett volna. A francia nyomdász a linotype feltalálása óta csak napi hét órát dolgozik tíz frank minimális bérért. Ha a taylorizmus segítségével ilyen eredményeket érnének el, úgy igazuk volna azoknak, akik a Taylor-rendszert az újkori technika legnagyobb eseményének nevezik és akkor a munkásszervezetek sem küzdenének a taylorizmus ellen. Mert a haladás ellen küzdeni lehetetlen!

Irodalom: Amar, Jules: *Le moteur humain et les bases scientifiques du travail professionnel*. Paris, 1914. — Dietrich, Rud: *Betriebswissenschaft*. München, 1914. — Emerson, Harrington: *The twelve principles of efficiency*. New York, 1912. — Emerson, Harrington: *Efficiency as a basis for operation and wages*. New-York, 1909. — Evans, Holden: *Cost keeping and scientific management*. New-York, 1911. — Gilbreth, Frank B.: *Motion study*. New-York, 1911. — Gilbreth, Frank: *Primer of scientific management*. London, 1912. — Goldmark, Josephine: *Fatigue and efficiency*. New-York, 1912. — Hartness, James: *The human factor in works management*. New-York, 1912. — Hoyt, Charles W.: *Scientific sales management*. New-Haven, 1913. — Parkhurst, Frederick A.: *Applied methods of scientific management*. New-York, 1912. — Seubert, Rud: *Aus der Praxis des Taylor-Systems*. Berlin, 1914. — Vielleville, Andre: *Le Systeme Taylor*. Paris, 1914. — Brandeis, Louis: *Scientific Management and railroads*. New-York, 1911. — Dodge, James Maps: *Industrielle Betriebsführung*. Berlin, 1913. — *United States of America: House of Representatives: Special committee to investigate the Taylor and other systems of shop management. Report by W. B. Wilson*. Washington, 1912. — Emerson, Harrington: *Practising efficiency and knowing costs*. New-York, 1912. — Sants, Adolf: *Die Organisation der Normalisierung bei der Firma Orenstein & Koppel*. Berlin, 1913. — *The Taylor-system of shop management at the Watertown Arsenal*. Washington, 1913. — Going, Charies B.: *Methods of the Santa Fé*. New-York, 1913. — Darmouth College: *Scientific management*. 1913. — Frederik Winslow Taylor: *The Principles of scientific management*. New-York, 1911. (Megjelent németül W. Roesler és franciául Amar fordításában). — Taylor, Frederik W.: *Shop management*. New-York, 1911. (Megjelent németül Prof. A. Wallich's fordításában.) — W. Wirz: *Taylor's Betriebssystem*. — Pouget, Emile: *L'Organisation du surmenage. Le système Taylor*. Paris, 1914. — Thompson: *Scientific management*. Cambridge, 1914. — Méhely Kálmán: *Vitasorozat a Taylor-rendszeréről*. Budapest, 1913. — Kovács Jenő: *A taylorizmus a közlekedés szolgálatában*, (Különlenyomat a *Közlekedés* 1915. évi 6. számából.).

HATÁRKÉRDÉSEK

Schidlauer Ármin: A pragmatizmus jelentőségéről*

Pragmatizmus néven a múlt század végén filozófiai mozgalom indult meg, mely nem új filozófia hirdetése, hanem csupán új filozófiai szempont kitűzésnek mondható. Tulajdonképpen egy felelevenített régi, de kellő megvilágításba helyezett s általános nagy jelentőségében kimutatott filozófiai módszer ez, melyről a mozgalom megindítóinak az a nézetük, hogy vele az élet számtalan rejtélyét könnyebben lehet megfejtani és könnyebb kiegyenlíteni élesnek hitt ellentéteit.

Mi az, amit pragmatizmuson értünk? A pragmatizmus, mint már említettem, nem új filozófia, hanem W. James szerint, csupán új név a régi gondolkodás néhány formája számára. Nem állít fel új filozófiai rendszert, csak új módszert, új módszeres eljárást vesz igénybe, mellyel a rendelkezésünkre álló filozófiai rendszerek elméleteit vizsgálgatja. Ennek az eljárásnak alkalmazásával keresi az elméletek értékét s a talált érték minősége szerint bírálhatja őket. Az elméleteknek csak annyiban tulajdonít értéket, amennyiben észrevehető eredményeket termelnek, amennyiben bizonyos cél vagy szándék érdekében hasznukat veheti, s amennyiben hatást gyakorolnak törekvéseink irányítására. Elismeri értéküket, ha igazítják tetteink és cselekvéseink kifejtését, ha elősegítik a mindenkori külső körülményekhez való alkalmazkodási képességünket, s ha biztosítják haladásunkat a gyakorlati életben. Röviden: a pragmatizmus a filozófiai elméletek módszeres értékelése és pedig: értékelése a hasznos munka szempontjából, melyet ezek az elméletek kifejtési képesek.

De ha a pragmatizmus nem is nyújt új filozófiai rendszert, filozófia az mégis a legjavából. Módszerének általános érvényesítésével és alkalmazásával újszerű, sajátos, szikrázó élettől pattogó *Weltanschauung*-ot, világszemléletet alkot. És mi más célja lehet a filozófiának, mint az olyan *Weltanschauung*, világnézet, melybe ez az egész mindenség, ez a tarka sokféleség körülöttünk s ez az Én, mely benne él, gondolkodik s cselekszik, szerves s harmonikus kapcsolással beilleszkedik. A pragmatizmus megalkotta *Weltanschauung*-ját a maga álláspontjából, de ugyanazt teszi minden filozófia. Minden filozófia tulajdonképpen csak egyéni álláspont s talán lehet

* A *Társadalomtudományi Társaság* miskolci fiókjában tartott előadás.

állítani: nincsen filozófia, csak filozofáló egyének vannak. Minden filozófus a maga látókörének perspektívájából szemléli a világot, ennek megfelelőleg rendezzi kulisszaszerűen s ebben a színpadi elhelyezésben keresi a jelenségek rejtélyeinek megoldását. Sajnálatos, bár emberi tévedés, hogy a legtöbb filozófus azt hiszi magáról, hogy meg is oldotta a rejtélyeket és hogy az ő világfelfogásának rendszerében van a legkevesebb ellentét. S még nagyobb hiba az, hogy a filozófus rendszeresen nemcsak túlbecsüli a maga rendszerét, hanem egyúttal lebecsüli a másokét. Szilárdnak és igaznak csak a magáét látja, minden másét ingadozónak és hamisnak. Kihagyják filozófiájukból az emberit, nem gondolva arra, hogy ahány ember, annyi a látószög s hogy amilyen határtalan nekünk ez a mindenség, csak olyan határtalan sokféle lehet — és nem kizárólagosan egy — rejtélyeinek a megfejtése is. Ezenfelül olyan magasra építik, amerre még a madár se járhat, ahonnan nincsen kilátás az élet nyüzsgő piacára s ahova ennek zaja fel nem juthat.

Így történt aztán, hogy mivel a filozófusok az eleven életet semmibe sem vették s rendszereikből emberörömet, emberfájdalmat kifejejtettek, idővel az élet is elfordult a filozófiától. S oda fordult, ahonnan javát, érdekeinek előmozdítását várhatja, oly szellemi munkához, mely gyakorlati haszonban érvényesült: filozófia helyett a tudományhoz, elvont elméletek, ideológiák helyett, a természet mindent megtermékenyítő forrásainak megismeréséhez.

De ez alapján véve csak félreértésnek következménye. De filozófia és élet könnyen kibékülnek, ha közelednek egymáshoz, ha akarják megérteni egymást, ha érdeklődnek egymás iránt, ha kívánják tudni: mi fáj és mi okoz örömet s azon vannak, hogy elhárítsák a fájdalmat s az örömet fokozzák.

Ezt a kibékítést vállalja a pragmatizmus, úgy hogy olyan filozófiát teremt, melynek végső célja az emberélet érdeke s haszna s megszeretteti ily módon az étellel a filozófiát s az élet kifogyhatatlan erejével ápolja, fentartja és fejleszti azt.

S filozófiának és életnek ki is kell békülni egymással, mert egymásra vannak utalva s egymás nélkül meg nem lehetnek. Minden tény, amellyel szembekerülünk s minden esemény, mely megtörténik velünk, megkíván tőlünk bizonyos külön és megfelelő nekiállást, készenlétet, hogy hozzáillesszük a kívánatos cselekvést, azaz hasznos és szükséges alkalmazkodásunkat a körülményekhez. Ennek természetes s feltétlen követelése az, hogy minden tényről és eseményről minden esetben megtudjuk, hogy azok mik, mit jelentenek, szóval: hogy megtanuljuk ismerni őket. Evégből folyamodunk a tapasztalathoz, ahhoz a tapasztalathoz, melynek segítségével észreveszünk egy rendszert, melyben a dolgok törvényszerű szabály szerint jelennek meg és következnek egymásra; oly rendben, melynek felismerése után ha ténnyel kerülünk szembe, tudni fogjuk, hogy mi előzte meg azt, mi indította megjelenésre s miért van előttünk; ha pedig esemény folyik le, megtudjuk előbb egymásutánjának módját, mikéntjét s így vagyunk képesek aztán a magunk magaviseletét is hozzáilleszteni. Ez annyit jelent, hogy ilyenkor a tudományhoz folya-

modunk s hogy a tudomány segített is rajtunk, mert a tudomány szedi rendszerbe a tapasztalatot, ez állapítja meg a dolgok törvényszerű egymásutánját. Mihelyt azonban bekopogtatunk a tudományhoz, már ott találjuk vele együtt a filozófiát is. Mert annyi szállal vannak összefűzve, hogy széjjel nem választhatók egymástól. Igaz, hogy kiindulási pontjuk ellentétes sarkon van, de ha működésbe jönnek, találkozhatnak, irányuk követése közben okvetlen egymásra akadnak s aztán egymást segítik munkájukban.

A tudomány a körülöttünk lévő sokféleségből indul ki, mely érzékelésünknek közvetlenül kínálkozik. Azt bontogatja legapróbb részeire, kutatja ezeknek tulajdonságait, egymásra ható működésüket s összetételüket. Kis részről nagy részre halad, mindig nagyobbakra, egyszerűekről összetett részre, mindig összetettebbekre, egyes szervekről egységes szervezetekre, szervezetek organikus összefoglalására s addig halad, amíg eléri a piramis legmagasabb elérhető csúcsát: a sokféleséget magában foglaló legfelsőbb egységet, a neki megfelelő világnézetet.

A filozófiának fordított útja van. A piramis tetejére áll s innen szemléli az alatta elterülő részeket. Az egységből, az általánosból indul ki s vizsgálja a sokféleségeket, a részeket, hogy mennyire alkalmasak az általa posztulált egység fogalmába beolvadni s világfelfogásának harmonikus szervezetét kimutatni.

De bár egyik a csúcsról s a másik a talapzatról indul el: útjuknak a piramis valamely részén okvetlenül találkozniuk kell, el nem kerülhetik egymást. S való igaz: tudományos munkát nem végezhetünk a filozófia szertárából szedett eszközök nélkül s filozófiát nem művelhetünk a tudomány segítsége nélkül. A tudományos kutatásnak az elmélkedés műhelyéből kikerült fogalmak, hypothézisek, posztulátumok az útjelzői, s ezek nélkül nem haladhat egy lépésnyi távolságba sem, mert ezek mutatják az irányt, ezek vezetnek a külvilág sokféleségének zürzavarán keresztül s nélkülük a chaoszban, tájékozatlanul és tehetetlenül állana meg. Viszont a filozófia képzeletbeli vad összevisszaság maradna a tudomány szabályozó rendszere nélkül, értéktelen üresség, ha be nem töltetnék a tudományos tapasztalat tényének eleven valóságával.

Vegyük például az evolúció hálás és termékeny elméletét. Eredetét egyaránt Darwinnak és Spencernek köszönheti. De milyen ellentétes útiránnyal közeledett feléje s érte el ez a kettő! Mennyi megfigyelést tett, mennyi fáradságos és türelmet kimerítő kísérletet végzett, mennyi tengersok, apró részletet gyűjtött s rakott halomba, mennyi közvetlen tapasztalatot szerzett, amíg hajlandó lett elfogadni azt az egységesítő gondolatot, melynek segítségével ezt a különben értelmetlennek látszó sokféleséget megmagyarázhatónak vélte és kimutathatónak állította szerves összefüggését, egymásból való fakadását és fokozatos fejlődését, amíg végre tudományos kutatásának sok, egyes részét egy filozófiai élet szinthézisbe foglalta össze.

Epen ellenkezőleg, az evolúció szinthétikus elméletével s bölcselkedő attitűddel indult neki az élet zavaros sokféleségének. A piramis csúcsára, mindjárt kiindulásakor, oda rögzítette elméletét s amit

alatta elszórva s elterülve látott, életet, lelket, egyérett és társadalmat, azt elméletének mindent befogadó szárnyai alá helyezte el. Azonban Spencer színhétikus elméletét tudományos analízissel szerkesztette; kimeríthetlen a részletek felsorolásában, melyek mind az eleven élet bugyogó forrásából fakadnak. Darwin mint természetbúvár egyengette útját az evolúció színhétikus filozófiájának; Spencer mint filozófus elméletét remekbe alkotta, mert mindig a természet meleg öléből szedte tápanyagát.

S a pragmatizmus, mely így a tudományt és a filozófiát egymásra utalja az élet érdekének céljából, filozófiáját az élet princípiuma szerint szerkeszti meg. Nem alkot testetlen fogalmakat és merev kategóriákat. Nem fogad el csalhatatlannak mondott dogmákat és abszolútnak állított axiómát. Nem skatulyáz és nem etikettez holt cikkeket, hanem az életet nézi a maga szerves egészében s szüntelen folyásában s mindig plasztikusan simul annak folytonos változásához és átalakulásaihoz.

A pragmatizmus úgy fogja fel a filozófiát, mint tisztán a tapasztalat elméletét. E kettőt: tapasztalatot és elméletet nem választja el egymástól, hanem mindenütt összeforrasztottságukat látja. Mert az életben sohasem tapasztalhatunk elmélkedés nélkül s sohasem elmélkedhetünk csak tapasztalás alapján s annak céljából. Gondolkodás és cselekvés, azonos természetű jelenségei az életfolyamatnak s csak megnyilvánulásukban látszik úgy, mintha eltérnének egymástól. A gondolkodás maga is csak cselekvés: transzformált belső cselekvés s nem megszakítása, hanem folytatása a külső cselekvésnek. Csak akkor támad, ha külső cselekvésünk akadályokba ütközik. Ilyenkor ez a külső cselekvés szünetel s mi gondolkodni kezdünk. De csak avégett gondolkozunk, hogy újra cselekedhessünk. Ha gondolkodásunk a helyes adaptációt eltalálta, azaz, „ha minden dolgunk simán megy, nem is gondolkodunk többé, csak végezzük” egyre külső cselekvésünket, mikor aztán újra helyébe jön az alkalmazkodást kereső belső cselekvés. S így folytonosan egymásután; nincsen pillanat az életben, amikor cselekvést ne végeznénk. Mert igaz ugyan, hogy nagyjában az élet hasonlít a tenger vizéhez, mely ott, ahol feneke egyenletes s tükrét a légáram csak lágyan legyezgeti, simán és csendesén fodrozódik, de ahol belsejében mélységek és emelkedések vannak, felszínét pedig viharok vad dühe csapkodja, ott hullámhegyek és völgyek képződnek és kergetik egymást tomboló erővel: de a különbség az, hogy az emberi élet sohasem sima, sohasem nyugodt, mert az emberi életnek mindig és mindenütt vannak mélységei és zátonyai, minden ami körülöttünk hemzseg, mind izgat és ingerel s nekünk megállást sohasem tűrő belső és külső cselekvést kell kifejtenünk.

A filozófia e pragmatista értelmezése, mely a tapasztalatot és elméletet úgy veszi, mint az élet Jánus-fejének két ábrázatát, mely a gondolkodást csak belső cselekvésnek tartja, mely éppen csak a külső cselekvés beállítására és irányítására szolgál, ez a felfogás egyenesen reávezet a cselekvés, a funkció-fogalom kiváló nagy jelentőségének megértésére.

S a pragmatizmus a funkció-fogalmat filozófiája egyik legbensőbb magjának tekinti, annak, mely körül az élet s minden, ami hozzátartozik: az Én és a Másminden kifejeződik, elrendeződik, tőle nyervén értékét.

A mindennapi élet embere a maga józan eszével mindig és mindent a funkció szempontjából szokott elbírálni. Az, amit leginkább kérdez s amire leginkább kér feleletet mindennél, amivel szembekerül, az: mit jelent ez? mit tud? mi jó lesz belőle? Ez a funkció keresése mindenben. S ez talán pszichologice onnan ered, hogy mi, a mi pszichénket is, folytonos munkában levőnek érezzük. A saját tudatunkban, akárhogy is akarjuk, sohasem fixálhatunk egy nyugvópontot; gondolkozásunk árja szünet nélkül folyik és hullámozik, gondolat jön s gondolat megy szakadatlan egymásutánban. Amit így magunkban észlelünk, azt bizonyos kényszerűséggel átvisszük a külvilágba s elménk minden másban is funkciót keres. Nem is tud kellően megnyugodni s nem talál teljes kielégítést, csak ahol a funkciót észre is veszi. Innen van, hogy akármilyen tárgy, tény vagy esemény leírása hidegen hagyhat bennünket, de ha működésben látjuk, mindig felébreszti érdeklődésünket. Milyen más benyomást kapunk például, ha vasárnap megyünk el a vasgyárba, mikor munkaszünet van és ha hétköznap megyünk oda, mikor ott minden munkában áll. Milyen más az érzésünk, ha repülőgépet földön heverve látunk s ha látjuk a magasba emelkedni. S így hétköznapi életünkben nem a berendezkedés, nem az elhelyezés, hanem a szerves folytonosság, a működés, a funkcionális képesség az, ami leginkább megragadja figyelmünket s amit észrevéve, kielégülést érzünk.

S a tudomány is elismerte a funkció fogalmának nagy fontosságát. Fizikai törvény felállítását akkor fogadja el, ha a természeti jelenségekre való hatható befolyásáról bizonyítékot adhat. Matematikai tantételnek csak akkor ismeri el értékét, ha az más problémák megfejtésére szolgálhat. Históriai eseményt úgy becsül meg, ahogy ez az utána következő eseményeket befolyásolhatja, átalakíthatja. Az élő szervezet megismerésére elégtelennek találja a tájbon cstanba, a szervek egymásmelletti elhelyezésébe szerzett betekintést, hanem szigorúan követeli minden egyes szerv funkciójának, egymásra gyakorolt befolyásának s a szerves egész összfunciójának megfigyelését. Itt mindenütt az értékelés a funkció, a gyakorolt hatás szempontjából történik.

S a funkció fogalmát hívja segítségül a pragmatizmus is, filozófiai kérdések és problémák megvitatásánál s a maga álláspontjának beigazolásánál. Követeli a filozófiában is ugyanazt az eljárást, amilyent a mindennapi élet és a tudomány használ. S e z z e l kapcsolja be igazán az életbe a filozófiát.

Már ahogy a pragmatizmus definiálja a filozófiát — hogy azt a tapasztalás elméletének mondja — már ezt is a funkció szempontjából teszi. Mert amint említettük, az elmélkedést belső cselekvésnek tekinti, mely a külső cselekvés helyes alkalmazkodását idézi elő. Elméletet és tapasztalatot szerves, biologikus összefüggésbe hoz egymással s valódi hatásukat és működésüket veszi számba. S a pragma-

tizmus ilyenkor a radikális empiria álláspontjára helyezkedik. Kiindul a jelenből, a most pillanatából, a közvetlen adottból. Innen megy hátra és előre, de mindig lépésről-lépésre. Keresi a közelmúlt működését, mely létrehozta a jelent s keres a jelenben oly működő erőt, mely a kívánatos jövőt előteremtse. Nem repül a képzelet szárnyain, sem a dolgok legelső kezdetéig, sem legvégső végéig, sem a genesis ember által nem tapasztalt múltjába, sem a földöntúli élet jövőjébe. Itt marad a földön s az érdeklő, ami jó vagy rossz itt történik velük. Hogy hová érünk utunk legvégén, ezt a metafizikai, részünkre egyelőre meg nem oldható rejtélyt, nem tekinti oly fontos kötelességének, de követeli, hogy mindig útban legyünk, mindig az evolúció útján járjunk, hogy elszántan haladjunk. Haladjunk s lelkünk teljes lendületével álljunk a bennünket körülvevő tárgyak elé. Ismerjük meg őket, tapasztaljuk meg azzal a tapasztalással, melyet elmékedésünk gyűjtőlencséje egy csomóba szedett, hogy világossá tegye. Ha megismertük őket, menjünk egy lépéssel tovább, nézzük meg, hogy a most szerzett tapasztalat alkalmas-e egy másinak megismerésére? Próbáljuk ki; ha igen, használjuk, ha nem, vegyük elő újra a gyűjtőlencsét s módosítsuk a világítást. Elméletet és cselekvést mindig úgy kell használni, mint az ember a két lábát szokta, majd az egyikkel majd a másikkal lép, de mindakettővel jár, ha előre akar jutni. Tárgyról tárgyra haladva, reájövünk összefüggésekre, szerves kapcsolatukra egymásmelletti és egymásutáni elhelyezkedésükben. Észre vesszük, hogy egymásra gyakorolt specifikus hatás és visszahatás az, amellyel egyik föltételezi s megeleveníti a másikat. Minden esetben csakis ezt a külön esetet jellemző s neki sajátos funkció az, mely előidézte a létrejöttét, s nem valami mást. Mert nem lehet más erő, ami a tárgyakat magukat egymással összeköti, mint ugyanaz az erő, mely bennünket, a mi pszichénket összeköti e tárgyakkal. Mi pedig cselekvő módban viszonylunk hozzájuk, különleges, épen csak az egyes esetre beilleszkedő funkcióval kapcsoljuk tárgyainkat magunkhoz s magunkat hozzájuk s így amit mi bennük s közöttük megismerünk, ami tapasztalatot róluk egyáltalán szerzünk, az sem lehet más mint ugyanaz: a funkció. A tárgyak is funkciójukról, egymásra beállított működési képességükről ismernek egymásra s tapasztalják egymást.

S mindazok az antinómiák — egymással ellentétes fogalmak — melyek a filozófiai rendszerek szaporodásával szintén megsokasodtak s éppúgy a problémák, melyeket e rendszerek megoldás helyeit csak kiélesítettek, elsimulnak, megoldódnak, az antinómiák Zenó-féle élcképződményekké zsugorodnak s problémák álproblémáknak bizonyulnak, ha az eleven funkció sugarával világítanak reájuk. Ilyen ellentétes fogalmak mint: való és eszményi, véges és végtelen, egységes és többséges, alany és tárgy, elme és anyag, én és a másik, tudás és hit, rossz és jó, igaz és nemigaz, szükségszerűség és szabadakarat s mind a tömérdek többi, mind csak annyiban ellentétesek, amennyiben statikus mivoltukban, holt, merev állapotukban viszonyítjuk őket, állítjuk szembe őket egymással. De ha dinamikus erejükkel, hatásuk kifejtésével, az általuk előidézett követ-

kezményekkel, az életre, tetteinkre és magaviseletünkre gyakorolt befolyásukkal vizsgáljuk őket; ha azt nézzük, mint folynak egymásba, hogyan simulnak egymáshoz: mennyire eloszlik mindjárt ellentétes értelmük! Különbözők csak akkor maradnak, ha gyakorlati kipróbálásuknál funkciójuk eltérő eredményt mutat. De ha az eredmény ugyanaz, mi lehet az elképzelhető különbség közöttük?

S a pragmatizmus a filozófiában a funkció fogalmát éppúgy alkalmazza mint a tudomány, minden egyes esetben, erre irányított tervszerű beavatkozással: kísérletezéssel. Egy bizonyos szándékkal működteti a funkciót minden felmerülő elméletnél s figyeli, fejt-e ki hatást vagy nem? s tovább figyeli, hogy vajjon abban az irányban fejt-e ki hatását, melyet erre kijelölt? szolgálja-e azt a célt, melynek érdekében kísérletét végezte? Ettől teszi aztán függővé az elmélet megítélését, értékét, igaz illetve reális voltát. Csak a kísérlet eredménye dönt el mindent s mindent csak az adott esetben, amennyiben az éppen erre az esetre vonatkozik.

Ez voltaképpen azt akarja mutatni, hogy a pragmatizmus nem úgy bánik az elméletekkel, mint az excentrikus gyűjtő a műtárgyakkal, aki vásárolja s egyre gyűjti azokat, hét lakattal őrzi szobáinak titkos rejtekében s csak akkor veszi őket elő, ha maga kíván gyönyörködni bennük vagy ha másoknak akarja mutogatni őket. A pragmatizmus nem tekinti a filozófiai elméleteket luxuscikknek, hanem a tapasztalati életre szükséges forgalmi árunak s úgy bánik velük mint a józan kereskedő, aki ha vesz valamit, azt előbb ugyan csak megnézi, forgatja jobbra-balra, előre-hátra, hogy lássa megfelel-e céljának, szükségleti cikk-e, megéri-e a pénzt, amit ad érte s fogja-e azt haszonnal értékesíteni tudni. Csak akkor veszi meg s teszi az árút raktárába, ha úgy gondolja, hogy erre megvan a lehetőség. Azonban soha abból a célból, hogy az ott heverjen, hanem avégett, hogy nyereséggel adhassa tovább. S éppen úgy mint a kereskedelemben, az elméletekkel való illetén elbánás mellett is, mindig van „rizikó” is. Az egész művelet kombináció, mely a konjunktúráról függ. A kereskedő spekulációjában tévedhet s amit haszon elérése végett vett, azt néha veszteséggel kell eladnia. Épp így csalódhatik a pragmatisztikus filozófia elméleteinek kiválasztásánál. Nem használhatja azokat úgy, amint azt kezdetben gondolta. De éppen ezt tartja a pragmatizmus előnynek s nem hibának. Ha belátja, hogy az elmélet vagy nem hasznos vagy nem megfelelő helyen alkalmazta azt, nem csügged el, hanem újabb kísérleteket végez, újra próbál s mindig ugyanazzal a kedvvel, ugyanazzal a lendülettel vállalja a felelősséget. Mert tudatában van annak, hogy az ő nekiállása mindig csak provizórikus, csak feltételes s hogy soha sincsen dolga bevégzett igazságokkal, hanem olyanokkal, melyeket ő maga, a saját munkájával akar beigazolni. Ha be tudta igazolni, megnyugszik, ha nem, folytatja munkáját, amíg végre sikerül.

Ez a módszeres eljárás innen is nyerte nevét. *Pragmatikos* görögül annyi, mint járatos gyakorlati ügyekben; *pragma* annyi mint cselekvés. Pragmatizmus tehát az a metódus, amely a filozófiai elméleteket cselekvésük, hatásuk és gyakorlati eredményük szem-

pontjából bírálja. Ezt a kifejezést már Kant használta, bizonyos imperatív, parancsoló hipotézisek megjelölésére; azoknak, amelyek a jólét és boldogság megszerzésére szükséges eszközöket előírják s melyeket, mint célt feltehetünk minden érző lényben. De elsőnek 1878-ban Pierce, amerikai filozófus vezette be a filozófiába. Miután kifejti, hogy nézeteink mind ténylegesen csak szabályok cselekvésünk számára, azt állítja, hogy egy gondolat jelentőségének kifejtésére nem szükséges más, csak annak meghatározása, hogy milyen magaviseletre képesít. Ez a magaviselet az egyetlen, ami jellemzi. S amit mi minden gondolat-distinkció legmélyén tapasztalunk, az nem lehet más, mint az a tény, hogy bármily finom a distinkció, nem lehet más, mint egy a gyakorlatban megnyilvánuló különbség. Hogy tehát egységről alkotott gondolatunk teljesen tiszta legyen, csak szemlélni kell, hogy milyen megérthető, gyakorlati jellegű hatást rejthet magában ez a tárgy, milyen érzéseket várhatunk tőle s milyen visszahatásra kell elkészülnünk. E hatásokról való fogalmunk, legyenek azok közvetlen vagy távoli hatások, a tárgyról magáról való fogalmunk teljességét képezi, amennyiben ennek a fogalomnak egyáltalán van tényleges jelentősége számunkra.

Ez Pierce híres alapelve, a pragmatizmus alaptétele. Ezt az elvet majdnem húsz évig semmi figyelemre nem méltatták, míg aztán 1898-ban William James, Harvard egyetemi tanár Bostonban, alkalmazásba vette. Először a vallási tapasztalatok értelmezésére, később aztán, mint érvényes, módszeres eszközt a filozófia sokféle ágaira s párhuzamosan összeegyeztette az általa vallott radikális empiriával. Pierce alapelvének magját bevezette a filozófia általa is oly remekül megmunkált talajába. James Pszichológiája a világirodalom legkiválóbb művei közé tartozik — s egy genie művészetével csodás, gazdag termést adott a világnak. Kivitte azt a tudomány nagy piacára — Parisban, Londonban, Oxfordon, Edinburghban és Amerika sok városában tartotta gyönyörű és megörökített előadásait, világhírű mesterek auditoriuma előtt — s áruba bocsájtotta saját meleg hitének melegítő erejével, tudományos meggyőződésének meggyőző hatásával, eredeti, régi, ájtatosan őrzött tradícióval el nem fogúit s átlátszóan tiszta gondolatok képzésével s oly szóval, mely fénylik és perog, mint füzéren a gyöngyszem. Minden műve nagy, bölcs, meleg és jó ember lelki tükre.

Hogy James mit ért a pragmatizmuson, azt az ő saját szavaival adom: „A pragmatikus módszer első sorban az a módszer, amely olyan metafizikai vitákat, melyek különben véget nem érhetnének, döntően elintéz. Ez a világ egységes-e vagy többességes? a sorstói előre eldöntött, vagy szabad? anyagi vagy szellemi? Ezek mind oly képzetek, melyek vagy beválhatnak vagy be nem válhatnak e világon s a vita felőlük végnélküli. Ilyen esetekben a pragmatikus módszer megkísérli a képzetek értelmezését oly módon, hogy kinyomozza a mindegyiknek megfelelő gyakorlati következményeket. Kérdezi: milyen különbséget tenne gyakorlatilag, ha ezen képzetek bármelyike inkább beigazolódnék, mint a másik? Ha semmi különbségre reá nem akadunk, akkor ezek az egymással ellentétes képzetek

gyakorlatilag egy s ugyanazt jelentik s így minden vita hiábavaló. Komoly vitánál valami gyakorlati különbségeket kell kimutathatnunk, amelyből vagy az egyiknek, vagy a másiknak igaza kényszerűséggel következik.”

Hogy Pierce alapelvének fontosságáról meggyőződünk, szoktatnunk kell magunkat, azt minden konkrét esetre alkalmazni. Ostwald írja — egy Jameshez intézett levelében —: a valóságok, a realitások befolyásolják gyakorlati életünket s ez a befolyásolás teszi azokat részünkre jelentősökké. Mily tekintetben volna a világ más-más, ha ez vagy az az alternatíva találna igaz lenni? Ha nem lelek különbséget, akkor az alternatívának nincsen értelme. Annyi mint: az egymással vetélkedő nézetek gyakorlatilag ugyanazt jelentik s részünkre más, mint gyakorlati jelentőség nincs.

Meglepő, hogy mennyi filozofikus vita válik jelentéktelenné abban a percben, amikor azt alávetjük a tényleges következmény kimutatása egyszerű próbájának. Nem lehet különbség sehol, amely nem eszközöl különbséget másutt is, nincs különbség elvont igazban, mely ki nem fejeződik konkrét tényben s magaviseletünkben, mely azt követi. A filozófia egész funkciója abban álljon, hogy kimutassa, mi különbséget jelent részemre és részedre az élet egy meghatározott pillanatában, ha ez vagy az a világnézet volna az igazi.

A pragmatizmus az empirizmus álláspontját képviseli. A pragmatista egyszer s mindenkorra elszántan hátat fordít a megrögzött szokások nagy tömegének. Elfordul az abstrakciótól, szavakkal játszó megoldásoktól, rossz apriorisztikus bölcselkedéstől, fixált alapelvektől, merev rendszertől és föltételek s az első eredet megállapításának követelésétől. E helyett a valószerűhez, a megfelelőhöz, a tényekhez, a cselekvéshez és a képességhez fordul. Ez a szabad levegőt és a természet lehetőségeit jelenti, ellentétben a dogmával, mesterkéeltséggel és az Igaz bevégzettségének erőszakolásával.

A pragmatizmus nem követel különleges és határozott eredményeket, mert csak módszer. Nevek, mint: Isten, Anyag, Ész, az Abszolút, Energia csak szavak, nem rejtélyek megoldásai. A pragmatista keresi ilyen szavaknak a — hogy úgy mondjam — készpénz-értékét, munkába állítja őket, megfigyeli mikép érvényesülnek a tapasztalatban. Ilyképpen lesznek teoriákból segítő műszerek, de semmiképpen sem oly feltételek rejtvényeszerű kérdésekre, melyekbe végleg belenyugodhatunk. Nem támaszkodunk rájuk visszafelé következtetésben, mi csak előre mozgunk s alkalomadtán segítségükkel a természetet újjá alakítjuk. A pragmatizmus a teoriáknak elveszi merevségét, mozgósítja s működni hagyja őket. Nem lévén lényegileg új, harmonizál sok régi filozófiai tendenciával. A nominalizmussal, amennyiben mindig részletekre hivatkozik; az utilitárizmussal, amennyiben hangsúlyozza a gyakorlati szempontot; a pozitívizmussal, amennyiben kevésre becsüli a pusztá szóval való megoldásokat, haszon nélküli kérdéseket és metafizikai elvont elméleteket.

Ezek mind olyan tendenciák, melyek a tisztán értelmi ellen fordulnak. Ellenzik a racionalizmust, mindennek észszerűsítését, mint követelést és módszeres eljárást. De a pragmatizmus, legalább a

kezdetnél, a kiindulásnál nem köti magát különös eredményekhez. Kivéve módszerét, nincsen dogmája, nincsen tantétele.

Amint Papini, az olasz pragmatista, oly találóan mondja, a pragmatizmus a teoriák legbelsőbb közepében fekszik, mint a folyosó a hotelben. Számtalan szoba nyílik belőle. Egyikben találhatsz egy férfit amint atheista könyvet ír, a tőzsomszédságában valakit, aki térdepelve fohászodik hitért és erőért, a harmadikban egy tárgy tulajdonságait vizsgáló vegyész, a negyedikben egy idealista s metafizikai rendszert dolgoznak ki s az ötödikben készül a metafizika lehetetlen voltának kimutatása. De mindannyiuknak a folyosó közös tulajdona s mindegyiknek azon keli keresztülmennie, ha járható utat kíván, amelyen ki- és bemehet szobájából és szobájába.

A pragmatista módszer tehát nem jelent külön eredményt, az csak a tájékozódásnak egy *attitude*-je. Nekiállás, mely eltekint a legelső dolgoktól, a legelső alapelvektől, kategóriáktól és föltételezett szükségességtől. Ellenben az utolsó dolgok felé, gyümölcsök, következmények és tények felé tekint.

Ez a James pragmatizmusa az ő saját expozéja szerint.

A pragmatista módszer most tulajdonképpen azt követelhetné tőlem, hogy általános ismertetése után áttérjek tényleges és speciális alkalmazására, hogy megmutassam értékét működése kifejtésében, hogy bebizonyítsam mit tud, mi mindenre képes a filozófia sokágú diszciplínáiban, milyen megoldásokat eredményez a logikában, pszichológiában, etikában, szociológiában, vallási és metafizikai kérdésekben, a realitás és az „igaz” értelmezésében. Mert bizony a pragmatizmus mindezekhez hozzáérészkedik s mindezeknek vexir-zárjába beilleszti kulcsát. De előadásom szűk kereteire való tekintettel itt csak két férfiről szólhatok még néhány szót, kik James legkiválóbb munkatársai voltak a pragmatizmus mozgalmában s kik most — James három év előtt történt halála után — a pragmatizmus legexponáltabb képviselői, legfényesebb harcosai. John Dewey, chicagói egyetemi tanár és F. C. S. Schiller, anglizált német és oxfordi egyetemi tanár.

Dewey tulajdonképpeni tere a logika. Ő és iskolája tisztán pragmatista szempontból bírálja a logikai elméleteket, szigorúan alkalmazva Pierce princípiumát s azt vitatja, hogy az a logika, mely csak az abstrakciók, az elvont fogalmak birodalmában mozog, s a fogalmaknak csupán csak mint olyanoknak keresi csoportosítását és rendszerbe szedését, minden tekintet nélkül az élethez való vonatkozásukra — az ilyen logika értéktelen. Amely logika elszakad az élet termő talajától s elérhetetlen magasságban építi a fogalmak légvárát, annak az élethez semmi köze sem lehet. Az abszolút, örök, megváltozhatatlan igaz, melyet kigondol és konstruál, az élet részére nem használható. Az életben csak az igaz, ami be is igazolódik, ami minden egyes külön esetben munkájával bebizonyítja igaz voltát. S el nem választható a logika a pszichológiától, mely történészerűen számol be az egymást felváltó lelki állapotok sorrendjéről, s megállapítja, hogy a jelen mint tételezi fel a múltat s hogy készíti elő a jövőt; minden fázisa dinamikus: belső erővel, belülről eredő,

feszítő munkával ébreszti és fejleszti egyik a másikat. Gondolkodás és cselekvés evolúciós egymásutánban szervezkedik, mikor a gondolkodás keresi és megadja a minden külön esetben újonnan adott körülményekhez való kellő alkalmazkodást — a helyes cselekvést. A lefolyó cselekvés pedig vagy elevenen kifejti a gondolkodás helyességét, vagy új szituációkat, új körülményeket állít elő s így új alkalmazkodási lehetőségek teremtésére hívja a gondolkodást. Ilyképpen elmélet és tény csak egymásért van, csak egymáshoz szervesen kötött viszonyukban. Az elmélet mint öncél értéktelen, igazai odvasak, üresek s valódisága buborékos képződmény. Az elmélet csak eszköz, csak műszer, ismeretek konzerválására, helyes fejlesztésére, folytonos bővítésére; s hogy vele, a megismert, a bebizonyított igazságok közvetítésének segítségével, tapogatódzva megközelítsük a még homályost, a nekünk még bizonytalant. Értéke akkor van, ha jó módszer, ha használható minderre. Igaz: ha eredményekkel beigazolódik, való: ha tényékké képes valósulni. Dewey pragmatizmusát, ilyen kifejtése miatt instrumentalizmus-nak is hívják. De Dewey szintén a funkcióra, a cselekvésre fekteti a hangsúlyt.

S éppen ilyen a Schiller pragmatizmusa. Nála is az Igaz logikai értékelés s egy állítás igaz volta csak az alkalmazásban derül ki. Igaz az, ami beigazolódik. Absztrakt igaz nem teljes igaz, használaton kívüli igaz csupán s csak amennyiben cselekvően folyik be közvetlen tapasztalásunk világába, jelent valamit, él és mutatja erősségét. Az Igaz igaz lesz s az marad, ha használatom s alkalmazom; igaznak veszem, hogy használhassam. Az Igaz cselekvési szabály s szabály, ha nem használom, ha tehát absztrakt marad, nem jelent semmit. Jelentősége éppen csak alkalmazásában rejlik.

Schiller aztán még tovább megy s azt mondja: ha állítok valamit, ha megállapítok egy valódiságot s azt alkalmazom a tapasztalatra abból a célból, hogy az állítást, a megállapított realitást kipróbáljam, ez nem történhetik másképpen, mint összefüggően és kapcsolatosan valamely szándékkal, mely elhatározza ezt az egész kísérletemet. Kísérletezem, mert akarok kísérletezni, mert valami célom van vele. Ha kísérletezem, ezt azért teszem, mert állításo-mat próbatevéssel akarom bebizonyítani; már eleve bizonyos tervszerű szándékkal állok neki a kísérletezésnek s eszerint végezem. Ez így megint a logika bekapcsolása a pszichológiába; röviden: minden szellemi élet szándékos, akaratyszerű. Tiltakozik a naturalizmus ellen, mely passzívan fogadja a mindenség jelenségeit, csupán mint valami gépies lefolyást, de tiltakozik, épp úgy az idealizmus ellen is, mely abszolútnak vett fogalmával cselekvő befolyást nem gyakorol az emberi tapasztalásra. Ellenben ahhoz köti magát, hogy a tényleges tudást át meg átjárják emberi érdekek, szándékok, vágyak, izgalmak, célok, állítások, kiválasztó értékelések s ahhoz, hogy az ember cselekvőleg, átalakító akarral lépjen a mindenség anyagához. Végeredményben mindez egy akaratyszerű, voluntarisztikus filozófiát jelent.

Schiller a pragmatizmus ilyképpeni felfogását *Humanismus*-nak

nevezi. Mert ilyképpen az ember az egész külső világ központjába kerül az egész külső realitás az ember tapasztalásaitól függ; amennyit az ember róla tapasztal, annyi a realitása, minél többet tapasztal róla, annál több realitást nyer, ha nem tapasztal, nem tud róla semmit, nincsen semmi realitása s nem létezik reá nézve.

Reá nézve, az emberre nézve. Az ember gondolkodásának munkájával ezt a mindenséget sajátjává teszi s olyan lesz a mindenség, amilyennek ő tapasztalta, ő megismerte. S mindig többet s többet sajátít el magának, mert többet s többet kíván, akar megismerni. Megismerni a megismerhetőt s megérteni a megérthetőt oly célból, hogy elhelyezkedhessek ebben a mindenségben; kiválasztani s olyanokká alakítani a megismeréseket, hogy javára, előnyére szolgáljanak, magamagán pedig úgy munkálkodni, hogy megbirkózhassék velük. Humanizálja világát, hogy kielégülést nyerjen s föltételez egy formálható, folyton változó, folyton átalakuló világot a végett, hogy megmunkálhassa, hogy olyaná tudja alakítani, amilyent a szüksége minden külön esetben megkíván. Mert abszolút, adott, bevégzett s már megváltozhatatlan világgal az ember nem tud mit kezdeni, mit végezni, nem használhatja, mert nem bírja befolyásolni, mely okból aztán az ilyen világ ki sem elégítheti.

Végre — s ez is a pragmatizmus egyik sarkpontja — az ember minden munkájának végcélja csakis az ember.

Mindent, amit tett, cselekedett s gondolkodásának hatalmával alkotott, az emberért tette, az ember javáért, érdekeiért, értékének bővítéséért és nemesítéséért. Mindig és mindenhol, az első tudatára ébredt ősebertől kezdve a mai büszke és öntudatos bölcsig és tudósig — mind, mind csak azt tette, úgy tett s azért tett, hogy ő saját maga s embertársai számára a lehető legnagyobb kielégülést szerezzon. Tudomány, filozófia, vallás, művészet s minden szándékos emberi alkotás ezért teremtett, míveltetett és fejlesztetett az ember által és csakis emberi kielégülés a célja. Tudomány a tudományért, művészet a művészetért — önámítás, csalódás és téves hit. Minden az emberért van. Az ember jelenének, az ember jövőjének biztosítására, testi és lelki jólétének kiterjesztéséért és bensőbbé tételéért. S a pragmatizmus nagy érdeme, hogy ezt kimutatta s hogy módszerével segített ideáljainkat a legszebb összhangba hozni emberi tevékenységünkkel.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Szántó Hugó: Ernst Mach

„... Ha én meghalok, akkor az
elemek többé nem a rendes, meg-
szokott társaságban lépnek fel. Ezzel
mindent megmondtunk.” Mach: *Ana-
lyse d. Empfindungen*, I. 12.

Ernst Machnak a közeli napokban bekövetkezett halálával az ő eszméi is megkezdték azt a tisztán „személytelen, személyfölötti életet, melyhez hozzájárulni a művész, kutató, feltaláló, szociális reformátor stb. legnagyobb boldogsága”. Ha azt a jelentőséget, mely ebben a személyfölötti életben Mach munkálkodásának eredményeit megilleti, méltóan akarjuk jellemezni, akkor olyan álláspontot kell választanunk, mely elég magas ahhoz, hogy belőle a gondolkodás egészének fejlődésére vethessünk pillantást. Mert Mach munkálkodása éppen az emberi gondolkodás sok évezredes fejlődésének talán legbelsőbb lényegét érinti, azt, amit úgy jellemezhetnénk, hogy: meg-megújuló, diadalmas, majd visszaeső küzdelem az elfogultságok ellen, melyeket legerősebb ösztöneink támogatnak, s amelyek elhomályosítják és meghamisítják tisztánlátásunkat. Az ősi animizmus naiv és durva anthropomorfizmusával szemben már nagy haladást jelent a metafizika, mely a szembetűnőbb anthropomorfisztikus elemeket lenyesegette, s az egész animisztikus világfelfogásnak racionális látszatot adott azzal, hogy naiv képzetait a dialektika segítségével szürke fogalmakká dolgozta fel. Azonban ez esetleg visszaesésnek, a gyorsabb haladást gátló folyamatnak tűnhetik fel. Hiszen éppen a racionális burok kevésbé megközelíthetővé tette az egésznek változatlanul animisztikus magvát. A freudizmus nyelvén beszélve, az egész metafizikus korszaknak neurotikus jellege van, a metafizikai rendszerek pedig kompromisszumok a tudatos ismeretek és az elnyomott tudattalan animisztikus képzetek között, kompromisszumok, melyek alvilági származásuk minél tökéletesebb elfeledtetése céljából szekunder, racionális feldolgozáson mentek át. Csak kevés gondolkodó, s csak kedvezőbb körül-

mények közt tudja magát az általános, nemzedékekre kiható neurózis alól emancipálni. Leonardo da Vinci, Galilei (s nem a fecsegő Baco), Locke, Hume a régiek közül a kiemelkedőbb nevek. Leonardo, ez a páratlanul kontemplatív, objektív szellem, szinte egyedül, teljesen megértetlenül él, s viszi sírba eszméit. Galilei már visszhangra talál, mozgalmat indít, míg végre Locke, habár bátortalanul és kivételében következtelenül, megfogalmazza az empirizmus nagyfontosságú alaptételét: minden ismeret kútforrása a tapasztalat. Könnyebb volt ezt a tételt kimondani, mint következetesen alkalmazni az elfogultságok elleni harcban. Hiszen az a harc csak Machnál ért — úgylehet ideiglenes — nyugvóponthoz. Locke kritikája még megtörik a szubstancia eszméjének ösztönerején: nála a szubstancia eszméje az elme szülöttje, s mégis objektíve létező. Hume az énfogalom kritikájában következetes és eredményében egyetért Machhal: az én nem szubstancia, csak képzetek, érzelmek stb. nyalábja. Azonban az anyagra nézve már nem meri ezt a következtetést levonni. Hiszen akkor az egész világ az úrben függne! Főműve egy megoldatlan problémával s egy szkeptikus akkorddal végződik. Berkeley püspök, vallásos motívumok folytán viszont az anyagra nézve jutott a Machéhoz hasonló nézetekre. Csakhogy ő az anyagot az istennel helyettesítette. De mindezek csak nagy gondolkozók többé-kevésbé elszigetelt, koraszülött gondolateredményei. Mach filozófiai ismeretelmélete tudatosságon, éles logikán kívül abban is eltér tőlük, hogy a tudomány fejlődésének bizonyos fázisából nőtt ki, hogy akkor érkezett, amikor nélküle már sok mindenféle zavar késleltette volna a tudomány fejlődését. Hogy megérkezhessek, ahhoz még más tudományos eredményekre is volt szükség. Először is a biológiai tudományok terén. Darwin és Spencer fejlődéstudományának alapfogalmai: a létért való küzdelem, az alkalmazkodás, s ezen alkalmazkodás oekonomiája (az állat nem fejleszt minden új funkcióra új szervet), egy-egy alapvető szempontját adják a Mach-féle ismeretelméletnek. Továbbá az exaktabb tudományok terén is. A Bolyai és Riemann-féle geometriák már megingatták a matematikai axiómák szükség-szerűségébe vetett hitet. A fizikában, az elektromágneses jelenségek tanulmányozásakor kitudt, hogy ugyanaz a tényhalmaz több egyformán helytálló feltevessel magyarázható. E téren különösen James Clerk Maxwell (1831—79) számítható Mach elődjei közé. Már Maxwellnek a filozófiában mestere, William Hamilton, kimondja azt a bámulatosán pragmatikus tételt, hogy az élő tévedés jobb, mint a holt igazság. Maxwell az elektromos és mágneses jelenségek matematikai elméletével foglalkozott. Az ő korában e jelenségek több elszigetelt terü-

letre oszlottak szét, s Maxwell igyekezete az volt, hogy oly hipotézist alkosson, mely a különböző, elektrostatikus, elektrodinamikus, mágneses stb. jelenségeket egybefoglalja. Azonban jól ismerte a dogma veszélyeit, s ezért óvakodott attól, hogy elméletét dogmaként kezelje. Ő csak alkalmas eszközt óhajtott a szakemberek kezébe adni, mely az ismert jelenségek áttekintésére és új kísérletek megejtésére képesítse őket. Ezt pedig fizikai analógiák segítségével érte el, amelyek fogalmát is ő honosította meg a fizikában. Olyan jelenségcsoportokat ért ezen, melyek törvényei, az ezen törvényeket kifejező matematikai képletek, nagyrésztben hasonlók; így az elektromagnetikus jelenségeket majd áramló folyadékok, majd egy médium örvénylő mozgásai képével értelmezi, mert a mechanikai jelenségek egyfelől és az elektromágnesség jelenségei másfelől, messzemenő analógiát tanúsítanak. Az anyag atomelméletét is csak e szempontból nézi: nem egyéb az neki, mint bizonyos jelenségcsoportoknak a tudomány rendszerező és kutató munkáját megkönnyítő, analógián alapuló ábrázolása. Ebből a szempontból aztán értelmetlennek és céltalannak találja azt a kérdést, hogy milyen csodálatos, természetfölötti erő lehetett az, mely azt a mérhetetlenül sok atomot egyformára szabta.

Az álproblémák ez elutasításában már erősen érezzük Mach ismerettanának szellemét. Hogy a problémák ily éles ismerettani taglalására mennyire szükség volt, azt élénken szemlélteti Du Bois Reymond híres előadása *Über die Grenzen des Naturerkennens* 1872, melyben rezignált *ignorabimus*-t hangoztat azzal a problémával szemben, hogy az agyvelőben lejátszódó materiális folyásiatok miként eredményezhetnek tudatos érzetet. Mach gondolatvilága ez álprobléma elutasításához kapcsolódik. Szerinte e látszólagos probléma onnan származik, hogy Du Bois, s előtte a gondolkodók egész sora a materialista atomizmus szempontját még akkor is alkalmazza, mikor lélektani kérdéseket feszeget. Egyszerűen a szempontok összezavarásárai van szó, s e zavar onnan ered, hogy az anyag fogalmát dogmaként kezelik, metafizikai szubstanciát csinálnak belőle.

Ebben a felismerésben benne van Mach ismerettanának kiinduláspontja, s egyszersmind lényege. Ez a kiinduláspont a tudomány aktuális kérdéseiből adódott, de mindjárt eredetében filozófiai magasságba és időszerűtlenségbe emelkedett. Ami már magábanvéve új jelenség a filozófia történetében. Új és sokatígérő.

Igazán filozófiai meggyőződésen alapul Mach eredeti intuíciója: annak tiszta felismerésén, hogy végeredményben az összes tudományok oszthatatlan egységet alkotnak. Olyan álláspontot óhajtott elérni, melyet nem kellett elhagynia,

amikor a fizikából a lélektanba ment át. E két tudomány-szak egyesítésének legfőbb akadálya a materialista atomizmus, amint Du Bois-nál láttuk. Tényleg a materialisták nagyon kényelmetlenül érzik magukat, amikor atomvilágukban el akarják helyezni a szellemet: majd egyszerű *epifenomén*-nek tekintik (*Wo Begriffe fehlen...*), majd pedig azt mondják, hogy a szellem az anyaghoz *surajouté*. Viszont az idealisták sem járnak jobban: szellemvilágukban az anyag kellemetlen idegen, s akik közöttük következetesek, szolipszistákká lesznek, a saját szegény, múlandó énjüket teszik metafizikai szubstanciává. Mach egy csapással megszünteti az idealizmus és realizmus ősi ellentétét, amikor ismeretlenségét a tapasztalatilag egyedül adott elemekre építi fel. Ezzel a rémlátomások, zsákproblémák, kínos ellentmondások egész világa omlik porba.

Mach belső fejlődése külsőleg is megnyilatkozik abban, hogy éveken át a fizika tanára volt a prágai egyetemen, majd a filozófiát tanította Bécsben. Műveit három csoportba oszthatjuk: az első szaktudományának történetét világítja meg kritikailag (*Die Geschichte und die Wurzel des Satzes von der Erhaltung der Arbeit*, 1872; *Die Mechanik in ihrer Entwicklung*, 2. Aufl., 1889; *Die Prinzipien der Wärmelehre, historisch-kritisch erläutert*, 1896). A második csoportot népszerűen tudományos előadásai alkotják. Ezek közül különösen három az, melyben Mach egyéni felfogása élénken jut kifejezésre: *Die ökonomische Natur der physikalischen Forschung*; *Umbildung und Anpassung im naturwissenschaftlichen Denken* és *Das Prinzip der Vergleichung in der Physik*. Végül a harmadik csoportba azok a művek tartoznak, amelyekben rendszeresen összefoglalja filozófiai gondolatait. (*Analyse der Empfindungen*, 1886; *Erkenntnis und Irrtum*, 1905).

Annak az ismeretlenségnek és a vele kapcsolatos világgépnek, mely e művekből kialakul, különösen egy negatív és egy pozitív jellemvonása emelendő ki. A negatív jellemvonás kizárása, de most már következetes és szigorú kizárása mindannak, ami nem lehet tapasztalat tárgya: szellem, anyag, én, test, világ és más hasonló fogalmak szükségesek ugyan a praktikus életben és tudatosan ideiglenes szempontok lehetnek tudományos ítéletekben is, de mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a tapasztalatilag egyedül megadott elemek változó komplexumai ezek, s ha a tudományos cél megköveteli, ismét el kell őket ejtenünk. *Ding an sich* semmiféle burkolt alakban (intelligibilis jellem, én, anyag stb.) a tudomány tárgya nem lehet. Ezzel a negatív jellemvonással függ össze a tudomány Machtől eredő célkitűzése is: minden praktikus és intellektuális szükség-

letünket kielégítettük, mihelyt rábukkantunk az elemek összefüggésére és ezt az összefüggést a tapasztalathoz szigorúan alkalmazkodva leírtuk. Mach itt elsősorban matematikailag kifejezhető függési viszonyokra gondol, illetve a matematikai kifejezésben látja a tudományos formulázás eszméjét. Ezt a nézetét, mely nyilván megokolásra szorul, kezdetben kellő bizonyítás nélkül fejezte ki, s csak később (*Analyse d. Empf.*, 6. Aufl., p. 281) részletezi, hogy mint gondolja alkalmazhatóságát qualitative jellemzett elemsorozatokra. Végül e negatív jellemvonással függ össze az, hogy Machnál az igazságnak csak negatív kritériuma van: valamely elméletről, tételről addig nem mondhatjuk, hogy igaz, míg csak lehetségesnek kell tartanunk, hogy valamely későbbi tapasztalat megcáfolhatja. S nyilvánvaló, hogy ez mindig fennáll.

A Mach-féle ismerettan pozitív jellemvonása a megismerés folyamatának biológiai szempontok alá foglalása. Ezt a folyamatot az indítja meg, hogy gondolataink vagy a tényékhez vagy egymáshoz nem alkalmazkodtak kellőleg és a folyamat rendes eredménye a kellő alkalmazkodás létrejötte, melynek módja a gazdaságosság elvének van alávetve. Ez az elv egyrészt abban nyilvánul, hogy nem alkotunk új fogalmat vagy elméletet addig, amíg a régiekkel győzzük, másrészt abban, hogy több egyformán jogos elmélet közül a legegyszerűbbet választjuk. A régi elméletek alkalmazása új jelenségekre analógián alapul (mechanikai világkép) és csak addig jogos, míg a tényékbe nem ütközik. Mindezeket az elveket Mach tudománytörténeti-kritikai műveiben a tudomány múltjából vett rengeteg anyaggal világítja meg. A jövőre nézve pedig Mach legjobban szeretné az analógián alapuló elméletek lehető kizárását és a tünevények pusztán fenomenológiai leírását lehetőleg differenciálegyenletek alakjában, mert így legcsekélyebb annak veszélye, hogy a tiszta tapasztalatot meghamisítjuk.

Mach későbbi éveiben bizonyos rezignált humorral konstatálta, hogy milyen sok meg nem értéssel találkozott. (*Anal. d. Empf.*, 6. Aufl. p. XV.). Ma megállapíthatjuk, hogy hatása mélységben és terjedelemben egyre nő. Hogy a céhbeli filozófiában is tért hódít, az — mint maga is elismeri — nem utolsó sorban R. Avenariusnak köszönhető, aki spekulatív úton jutott a Machéival csodálatosan rokon nézetekre (*Kritik der reinen Erfahrung*, 1880—90.). Ezenkívül nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy Nietzsche is a Mach-féle elveket szinte előre megsejtő ismerettani elveket vallott és az *Übermensch*-féle etikának egyik integráns tényezője az érzékfeletti világtól való elfordulás. Más szóval ez az etika fenomenológikus. De a rokon

szellemek sora ezzel le nem zárul. Egész csomó gondolkodó jutott, Machról mit sem tudva, hasonló eredményekre, így Clifford, Stallo, Schuppe, Poincaré, Vaihinger, Th. Ziehen stb.

Végül a Mach-féle ismerettannak még egyfajta filozófiatörténeti újszerűségét kell kidomborítanunk, azt, hogy fejlődésre képes, s amint látszik, fejlődni is fog. Fejlődni, bővülni, helyesbedni fog azért, mert először is lényege éppen az, hogy nem dogmatikus, másodszer mert Mach fizikával és az érzékszervek fiziológiájával foglalkozván, első sorban szaktudományaira gondolt és a tudomány egészét tekintve, nagyrészt csak programot adott. Már a tulajdonképpeni lélektan is mostoha elbánásban részesül; a róla adott definíciók ingadozók (*Anal. d. Empf.*, 6. Aufl., pp. 13, 29, 257, 278). A matematikára nézve is csak a nagy alapelvek vannak meg. A szociológia, történelem stb. pedig még egyáltalában nem jutóit szóhoz. Azt hiszem, hogy egészen kézenfekvő dolgot állítok, amikor azt mondom, hogy e tudományoknak a Mach-féle elvekből kiinduló ismerettani feldolgozása kénytelen lesz ez elveket revízió alá venni, illetőleg új szempontokkal gazdagítani. A fejlődés, amikor újat hoz, a meglevőt is módosítja, mintegy új fényt vet rá. S Mach legnagyobb dicsérete az, hogy az ő gondolatvilága ilyen sokatígérő fejlődésnek lehet termékeny talaja.

Lukács Kornél: A háború és Magyarország demokratikus fejlődése

I.

A világháború kitörése előtt sokat vitatott problémája volt szociológiai irodalmunknak és publicisztikánknak, vajjon Magyarország társadalmi, gazdasági és kulturális elmaradottsága mellett lehetséges-e társadalmunknak demokratikus irányban való fejlődése, s ha igen, minő utakon alakulhatnak ki a demokráciának hiányzó társadalmi, gazdasági és kulturális előfeltételei?

Az elhangzott vélemények csaknem egyértelműen megállapítják, hogy sehol Európában a demokratikus fejlődésnek oly sok és nagy akadálya együttesen fel nem lép, mint Magyarországon. A dolgozó osztályok szervezetlensége, avult ideológiái, az elnyomatásnak megfelelően alakult lelki struktúrája, küzdelmeinek nem osztályharc jellege alig támogatja valahol is inkább — az ágyúk és gépfegyverek mellett — az uralkodó osztályok hatalmát, mint nálunk. Ha a magyar demokrácia kialakulásának nehézségeit átgondoljuk, szinte kétségbeesés fog el bennünket. Hogyan semmisíthetők meg az uralkodó osztályok e hatalmi eszközei, hogyan jöhet létre az elnyomott osztályok egy-egy és öntudatos szervezkedése az osztályharcra az akadályok ilyen

nagysága és bonyolultsága ellenére? kielégítő feleletet e kérdésre nem tudunk kapni.

Ma pedig, mikor már a háború hatásait objektíve vizsgálat alá vagyunk képesek venni, felmerül az a kérdés is, vajjon e hatások kedvezőek-e a demokratikus fejlődésre, avagy nehezítik azt, lehetővé teszik-e az elnyomott osztályok küzdelmeinek sikerét, avagy növelik-e az uralkodó osztályok hatalmi eszközeit?

II.

A demokratikus fejlődés legfőbb akadályai Magyarországon a következők:

1. Hiányzik az a magasabb gazdasági fejlettség, mely mellett a termelés intenzitása lehetővé tenné a népességnek sűrűbb tömegekben való élését, a csere könnyebb és gyorsabb lefolyása pedig a munkamegosztás nagyarányú kiterjesztését. Csak sűrű népesség, az embereknek széles területen egymással szoros függésbe jövele mellett fejlődhet ki a szolidaritás érzése, a kooperáció szükségességének gondolata, s csak így válik lehetővé a régi ideológiák gyengülése s az osztályharc ideológiájának kialakulása.

Nálunk azonban a szűk keretek közt mozgó ipari termelés és az extenzív mezőgazdaság, kapcsolatban az arisztokratikus birtokmegosztással, nem képes nagyobb tömegeket eltartani. Nincsenek nagy számmal nagy gazdasági gócpontjaink jelentékeny számú polgársággal és ipari proletariátussal; nincsen jómódú, független, kultúra befogadására képes parasztságunk.* Csekély számú és gyenge polgárság s ipari proletariátus, nyomorgó parasztnépesség mellett csekély kilátás van az osztályharcnak a sikerre.

2. Hiányzik a demokratikus fejlődés másik fontos tényezője: a széles néprétegek megfelelő kulturáltsága. Csak ezen tényező mellett fejlődhetik ki az osztályöntudat, csak a kultúra csökkentheti a tradícióknak és alacsony lelki tulajdonságoknak erejét, melyek az elnyomott osztályokat az uralkodó osztályoknak kiszolgáltatják. Hazánk szomorú kulturállapota közismert s elegendő lesz itt általánosságban beszélnem. A népességnek több mint egyharmada analfabéta; középosztályunk is jelentékeny részében tudatlan, kultureszmék elől elzárkózott. A társadalmi babonák, az elmúlt állapotokból fennmaradó ideológiák súlyos aliadályai a felvilágosodásnak, vagyis a demokrácia szellemi tényezőjének. Ilyen körülmények között az elnyomott osztályok öntudata csak igen csekély mértékben lehet kifejlődve.

* Erre vonatkozólag Rácz Gyula *Társadalmunk osztály tagozódása és a magyar demokrácia kialakulásának útjai* (különnyomat a *Huszedik Század*-ból, 1909) című munkájában találunk igen tanulságos adatokat. Hazánkban akkor mindössze 2474 húsznál több munkást foglalkoztató iparvállalat volt. Az egész ipari és kereskedelmi népesség a keresőknek mindössze 21,2%-át teszi. A városi polgárság nem becsülhető többre 700—750 ezer főnyinél; a kereső ipari és kereskedelmi munkásság együttes száma 862 ezer. 1 millió 583 ezerre tehető az önálló és 3 millió 408 ezerre a nem önálló mezőgazdasági kereső népesség száma.

3. A gazdasági fejletlenség és kulturális elmaradottság mellett a demokratikus fejlődésnek súlyos akadályát képezi a politikai függetlenség tökéletlensége és a megoldatlan nemzetiségi kérdés. Mennél kizárólagosabban a közös kultúra és gazdasági érdek tartja egybe valamely társadalom tagjait, annál nagyobb a demokratikus fejlődés lehetősége. Ugyanis a politikai függetlenség hiánya és a nemzetiségi kérdés alkalmasak arra, hogy lekössék a küzdő, elnyomott osztályok energiáját s eltereljék figyelmüket az osztályharcról.* Nálunk Ausztria felé a közjogi törekvések, befelé pedig a nemzetiségek elleni küzdelem együttesen lépnek fel s emésztik fel azt az energiát, melynek a demokratikus fejlődés érdekében kellene megnyilvánulnia. A nép hajlandó minden bajának okát Ausztriában látni és osztályharc helyett legnagyobb része a függetlenségi törekvések szolgálatába szegődik; ugyanekkor a nemzetiségi veszély visszariaszt minden bátrabb demokratikus törekvéstől.

4. Befolyásolják a fejlődést a környező társadalmak is. Amely társadalmat alacsony fejlettségű társadalmak környeznek, akadályozva van a demokratikus fejlődésben, főleg mert azok militarizmusa őt is arra kényszeríti s a militarizmus mellett kialakuló ideológiák nem kedveznek a demokráciának, továbbá a külpolitikai feszültségek — miként a politikai függetlenség hiánya és a nemzetiségi kérdés — elterelik az elnyomott osztályok figyelmét az osztály harcra. (Angliában kisebb lehet a militarizmus, mint az Oroszországgal határos Németországban.) A Magyarországot környező társadalmak, mint a Balkán, Oroszország, valóságos háborús gócpontok, minek folytán nálunk is állandó a külpolitikai feszültség és militarizmus.

III.

Ha most el is tekintünk a demokratikus fejlődés egyéb feltételeinek (mint pl. a bürokrácia elhelyezkedése, vagy az uralkodó osztályok egymásközi viszonya stb.) vizsgálatától, akkor is eléggé láthatjuk a súlyos akadályokat, melyek a demokrácia kialakulása elé tolnak. Tudjuk, hogy a demokrácia felhozott négy előfeltétele (gazdasági fejlettség, kultúra, az elnyomott osztályok energiáját lekötő állapotok megszűnése, a környező társadalmak fejlettsége) nem elszigetelt egymástól. Ha egyik vagy másik eléretik, úgy az kedvezően hat a többi feltétel kialakulására is, de viszont együttes hiányuk esetén kölcsönösen gátolva vannak a kialakulásban s torlódást képeznek a fejlődés útjában.

* Bernard Shaw hozza fel egy helyen: „Képzeld el, hogy az angol szupremácia tovább tartott volna Franciaországban ... A francia forradalom Anglia és az angol uralom elleni harc lett volna, nem pedig az arisztokrácia és a papság elleni és az összes szellemi erők Franciaországban Turgottól de Tocquevilleig pusztán antianglicizmusban és nacionalista ditirambusokban égtek volna ahelyett, hogy a politikai tudományt fejlesszék és az emberi gondolkodást tágítsák”. (Jászi: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*, 489. 1.).

Ha meglennének a demokratikus fejlődés gazdasági feltételei (intenzív termelés, magasfokú munkamegosztás), erre épülhetne a kultúra; e kettő együtt létrehozhatná a militarizmus csökkenését és a nemzetiségi kérdés megoldását. És így tovább lassanként kiküszöbölődhetnének a demokratikus fejlődés összes akadályai.*

Magyarországon azonban, hol e feltételek együttesen hiányoznak, egyiknek hiánya a másiknak kialakulását is meggátolja. Elsősorban gazdasági fejlődésre lenne szükség. Az intenzív termelés szülte sűrűbb népesség és munkamegosztás lehetővé tenné az elnyomott néposztályok erőteljes szervezkedését s ezzel a demokratikus fejlődés legsúlyosabb akadálya el lenne hárítva. De éppen gazdasági fejlődésünk útjában is nagy akadályok állanak. Iparunk nem fejlődhet az osztrák nagyipar monopóliuma, a belső piac nagy szegénysége, továbbá természeti okok (vas, szén, petróleum hiánya, víziutak elégtelensége) miatt.** Ez magábanvéve még nem lenne baj, mert (természeti okoknál fogva agrárország lévén), az intenzív mezőgazdaság is járna csaknem ugyanolyan következményekkel, mint az intenzív ipar; azonkívül a fejlett mezőgazdaság szülte jólét az ipari fejlődést is elősegítené. Azonban mezőgazdasági fejlődésünknek útjában áll a nagybirtok (melynek érdekeivel ellenkezik az intenzív termelés, minthogy nyomában magas munkabérek és olcsó gabonárak járnak) és a termelés minden ágára nehezedő általános tudatlanság***

Ez akadályoktól pedig nem tudunk szabadulni. A nagybirtok elleni küzdelem feltételeznék már az elnyomott osztályok bizonyos szervezettségét, mely ép a gazdasági fejlettség híjján nem jöhet létre; a tudatlanság eloszlatása szintén nem lehetséges bizonyos nagyobb jólét s a demokrácia teremtette lelki tulajdonságok nélkül. Gazdasági fejlődésünk eme zsákutcába jutása mellett nem lehetséges a népesség kulturális felemelkedése, melyet megnehezít az a körülmény is, hogy a lakosság egy részének oly nyelven akarnak kultúrát adni, melyet nem ért meg. Tovább élnek az avult ideológiák és előítéletek, melyek megakadályozzák az osztályöntudat kifejlődését, a militarizmus csökkentését s a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldását. S meddő a közjogi küzdelem is, mert Bécs a szegény és elmaradt kultúrájú magyarsággal szemben a hatalmas hadseregre támaszkodik s a nemzetiségeket is kijátszhatja a függetlenségi törekvések ellen.

A magyar demokrácia útjába tódult akadályok oly súlyosak, hogy annak belülről normális utakon való kialakulása szinte lehetet-

* Így pl. Angliában, ahol a demokratikus fejlődés legtöbb feltétele megvan, lehetővé vált a *home-rule* kivívása s ezzel a demokratikus fejlődés nagy akadályát képező ír nemzetiségi kérdés kikapcsolása.

** Rác: i. m. 18.1.

*** Lásd részletesen Rác: i. m., *Vita a Huszadik Század* 19. kötet, 407—416. lapjain, Varga Jenő hozzászólása Pap Dávid előadásához, *Huszadik Század* 19. kötet, 557. 1. Dániel Arnold: *Többtermelés*. Budapest, 1913.

ennek látszik. Arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Magyarországon a demokratikus fejlődésre csak úgy van lehetőség, ha annak útjából maguk az uralkodó osztályok segítenek elhárítani az akadályokat.*

IV.

Ez az állítás nem egy nemesebb, altruisztikusabb korra apellál. A történelem folyamán gyakori az az eset, hogy az uralkodó osztályok átértvén valamely, a társadalom létét fenyegető veszélyt, ha más út nincs, engedik hatalmukat gyengíteni, csak hogy a társadalmat megmentse, mert a társadalom fennmaradása az összes osztályoknak egyaránt érdeke. Ez vitte rá az orosz kormányt, hogy (mintegy tíz évvel ezelőtt) megindítson nagyarányú agrárreformot, és ez volt legfőbb oka 1848-ban a magyar nemesség liberalizmusának is.

Magyarország gazdasági és szociális helyzete pedig a jelenben olyan, hogy nagyszabású reformok nélkül az ország katasztrófa előtt áll. A tartós kizsákmányoló politika, mely a gazdasági fejlődés megbénítására vezetett, az ország folyton fokozódó elszegényedését idézi elő. Dániel Arnold kimutatja**, hogy az extenzív mezőgazdaság a talaj kimerülésére vezet, aminek következménye a kisbirtok eladósodása. A produktivitás elégtelensége folytán beálló élelmiszerhiány megnehezíti általánosságban a megélhetést s kritikusan hat ki egész közgazdaságunkra. Fellner szerint Magyarország fizetési mérlege évi 176 millió 514 ezer korona passzívvámmal záródik***, vagyis évente ennyivel maradt adós a magyar közgazdaság a külföldnek. Ezt csak értékpapír eladással, vagyis újabb adósságesinálással tudjuk kiegyenlíteni.†

„Az élelmiszerválság az állam háztartásában is érvényre jut pénzügyi válság alakjában.” †† A magyar állam adósságai is, miként az egész közgazdaságé, évről-évre nőnek. Az államadósságok összege 1905-ben (eddig szólnak Fellner adatai) 5146 millió koronát tesznek, melynek 207 millió korona kamatjából külföldre megy 133 millió

* Külső beavatkozás — esetleg az osztrák imperializmusé — nem látszik alkalmasnak a demokrácia előmozdítására, mert az uralkodó ideológiák erős hatása következtében az elnyomott osztályok maguk is ellene fordulnának (bármennyire gazdasági javukra szolgálna). Különben is az osztrák imperializmus és a magyar uralkodó osztályok ma már jól megértik egymást. Az osztrák imperializmusnak is kedvezőbb a mai Magyarország, mint egy magas kultúrájú, gazdag, öntudatos népességű demokrata Magyarország.

** Dániel Arnold: *Magyarország gazdasági forradalma felé.* (Huszadik Század, 19. kötet, 10., 137. és 249. 1.).

*** Fellner Frigyes: *A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon.* Budapest, 1908. 171. 1.

† Fellner: i. m. 173. 1.

†† Dániel: i. m. 273. 1.

343 ezer korona.* Ez az összeg 1913 végéig 5840 millió koronára szökkent fel.**

Az ország közgazdasága, valamint az államháztartás csak bizonyos ideig folytathatja az adóssághalmozás politikáját. „A külföldi hitelezésnek — még uzsorakamatok mellett is — hamar vége szakadhat. A legkisebb rázkódtatás a nemzetközi viszonyokban, rettenetes erővel zúdíthat az országra óriási pénzügyi katasztrófát. Ausztria szeszélye***, bosszúja milliárdnyi értékvesztéseket okozhat. A nemzetközi piacokon a külföld bizalma a magyar értékek iránt máris ingadozik . . . Magyarország gazdasági élete kétségkívül elérkezett a válság rubikonjához. A katasztrófa csak a termelőerők és a termelés nagyarányú szaporításával kerülhető el. †

A termelőerők fokozása azonban, mint láttuk, csak az uralkodó osztályok segítségével érhető el. Nekik kell meghozniok azt az áldozatot — ha nem akarnak katasztrófát hozni Magyarországra — hogy a gazdasági fejlődést megindítsák s ezzel egyúttal a demokratikus fejlődés útját is megnyissák. ††

Hogy melyik ez az út, nem vitás. Mondottuk, hogy gazdasági fejlődésünk sarkpontja mezőgazdaságunk fejlődése; ez pedig a mai birtokmegosztás mellett nem jöhet létre. A birtokmegosztás reformját kell tehát maguknak az uralkodó osztályoknak kezdeményezniök. Az ország létérdeke kényszeríti őket erre.

S mit mutatnak a tények? A földreform, a földosztás szükségességének jelszava, mely nem is régen még mint „lelketlen agitátorok és zsidó ügynökök frázisa” lett aposztrófálva, a világháború kitörését közvetlenül megelőző időben már nem egyszer hangzik el az ország egy-egy nagybirtokos arisztokratájának ajakán. S úgy láttuk, hogy maradi kormányunk rövidlátásával szemben a jórészt földbirtokosokból és dzsentrikből álló ellenzékünk mind nagyobb mértékben vallotta magáénak e jelszót . . .

V.

Visszatérünk most kiinduló problémánkhoz: minő befolyással lesz a fejlődésre a most folyó háború? Ez kétségkívül van oly hatalmas tényező, hogy számos kérdést módosíthat. Kérdés azonban, vajjon a demokráciának hasznára vagy kárára lesz-e. Azt hiszem, a háború sokirányú hatásai között van nem egy, mely újabb gátlója lesz a demokratikus fejlődésnek s van számos másik, amelyik elő-

* Fellner: i. m. 73—75. I. és III—VI. kimutatás.

** Katona Béla: *Magyarország közgazdasága 1913-ban*. Budapest 1914. 49. l.

*** Ugyanis Ausztriának magának évi 350 millióval tartozik az ország.

†Rácz Gyula: *Magyarország gazdasági és szociális állapota a XX. század első évtizedében*. (Huszadik Század 18. k. 476. l.).

†† Közel jár e gondolathoz Dániel Arnold: „előáll az a helyzet, mely XVI. Lajost a nemzetgyűlés, II. Miklós cárt pedig a birodalmi дума egybehívására kényszerítette”. (I. m. 273. l.).

segíti azt. A győzelemmel járó imperializmus, az esetleges annexiókkal még jobban komplikált nemzetiségi kérdés, a közjogi viták kiújulása, a háborúkat mindenkor nyomon követő testi és lelki degenerálódás stb. stb. mint a fejlődés újabb és újabb akadályai fenyegetnek. Másrészt azonban a jelenlegi háború rendkívüli arányai folytán szűkebb nagy erőmegfeszítés annyira kimeríti amúgy is gyenge közgazdaságunkat, hogy a háború után egyszerre az uralkodó osztályok előtt fog állani a dilemma: Megcsinálni azonnal a földreformot, vagy tönkremegy az ország.

A háború horribilis anyagi terhekkel jár. Csak a kölcsönök összege, melyeket a magyar állam a háború folyamán eddig felvett, közel hat milliárdot tesznek ki, vagyis 100%-kal emelkedett az állam adóssági terhe. Ez mintegy évi 350 millió korona újabb állami kiadási jelent; ha ehhez hozzávesszük az özvegyek és árvák ellátására, a háborús károk megtérítésére s egyéb felmerülő szükségletekre megkívánt összeget, az állam kiadásai olyannyira nőni látszanak, hogy az államháztartás egyensúlyának fentartása a legközvetlenebb veszélyben forog. A háborús drágaság folytán amúgy is elszegényedett lakosságból már kipróbálni nem lehet ezt a kiadási többletet; kölcsön sem remélhető a hasonlóan megterhelt külföldi piacoktól. A háború után egész Európában várható gazdasági válság fizetési mérlegünknek egyensúlyát fogja felborítani.*

Elérkeztünk szóval ahhoz a kritikus ponthoz, mikor az ország termelőképességének növelése a lét vagy nem lét kérdésévé lesz. Új értékek növelésével lehet csak reményünk a háború terheit kiegyenlíteni s a gazdasági egyensúlyt fentartani.** Ha pedig az uralkodó osztályok a helyzet kényszerítő hatása alatt belemennek az agrárreformba és földhöz juttatják a nyomorgó és földheves parasztok száz ezreit, akkor ennek nagy horderejű következményei lesznek. Független parasztság, többtermelés, a jólét emelkedése, kultúra, iparfejlődés, az elnyomott osztályok gazdasági és politikai súlyának emelkedése: íme a magyar demokrácia kialakulásának perspektívája.***

* E válságot élénk színekkel festi élénk Varga Jenő: *A világháború gazdasági következményei* című cikkében. (*Husadik Század*, 31. k. 236. 1.).

** Hogy Magyarország természeti kincseiből a termelőerők növelésével minő kincseket lehet kiaknázni, arról szinte káprázatos képet nyújt Dániel Arnold: *Többtermelés*, 11—33. 1. és legutóbb a *Husadik Század* 1915. decemberi számában Erdélyi Viktor: *A világháború néhány lehető gazdasági következményéről*. (304. 1.)

*** Ugyanakkor más körülmények is kedvezően hatnak a demokratikus fejlődésre. A nagy háború annyira kimeríti a küzdő feleket, hogy hosszú ideig mindegyikük kénytelen-kelletlen a békés erőgyűjtésre lesz utalva. Azonkívül csökkenni fog a környező társadalmak militáris jellege. Oroszországnak ahol amúgy is kevesebb az akadály, mint nálunk — legszebb kilátásai vannak a demokratikus fejlődésre. S ha a hatalom a feudális arisztokrácia s harácsoló bürokrácia kezéből kiesik, meg fog szünni a szomszédokat felfalni akaró terjeszkedési vágy s a saját természeti kincseiben rejlő hatalmas gazdagságának kiaknázása köti le majd a kolosszus erejét. Épp így a Balkán is.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Háborús aberrációk

Amint előrelátható volt, békés egyensúlyunk hirtelen háborússá kényszeredése sokféle rázkódtatással járt. Itt — belsőbb összefüggés vagy kivált a teljesség minden igénye nélkül — egy-két értelmi és értékelési meghibbanást akarunk szóvá tenni.

I. (Gyűlölködés és polgári munka.) Méltányosnak tartom a „szenedj te is”-t, vitathatatlanak, hogy aki meghal a hazáért, aki nyomorékká tehetetlenedik vagy bármint sínyli is a borjú terhét: személyileg általában nagyobb áldozatot hoz, mint aki a legkeményebb polgári munka malomkövei közt őrlődik sír felé. De I. amíg kétségtelen, hogy „békés” polgárok százezrei vesztették el e háborúban jól-megvolt életüket, újabb százazrek régi magukat, holott sok millió katoná régi, önös életének mohó élésében szenved, sőt hal is meg; amíg kétségtelen, hogy bizonyosfajta „gazdagok”-nak hasonlíthatatlanul könnyebb a haláluk, mint az élet elszerencsétlenedetteinek a banki „végsemiség”, addig a boldogság és boldogtalanság, „élet” vagy „halál”, irigylendőség vagy szánandóság kérdéseiben is marad eddigi vallásunk: mind e dolgok nem múlhatnak külsőleges állapoton, tehát hazug a közgondolkozást eléggé általánosan mozgó, merev aránylat, mely szerint

rossz: jó = halál: élet = katonaság: civilség. Megerősíti e tagadásomat nemcsak az igaz katonák kétségtelen tiltakozása, nemcsak a meggondolás, hogy minden katonává válás — bizonyos tekintetben és főleg épp a jóknak — határozott könnyebbedés (mert a létfentartó ösztön kihívott ereje önző és szűkebbkörű életakarássá korlátozza a köz- és magángondok tág körét), hanem annak a valószínűsége is, hogy e merev egyenlítéssel azok is tagadni fognak minden közösséget, akik mint alapot minden habozás nélkül felhasználják.

De 2. az is elképzelhetetlen előttem, hogy a háború tagadhassa az élet eddig vallott értékeit, amelyekért folyik, illetve hogy általán tagadhatók volnának az élet öngyilkossága nélkül. Az életet tehát a háború halálos árnyékában se lehet másként, mint állandó munkára berendezettnek képzelnéi és bár ma a háborún fordul életünk, nem jogos a parancsszegésben „hósi halált” halt garázdát lassú bizton-sággal sorvasztott munkások rovására dicsőíteni, nem lehet a polgári munkát *en bloc* a háborús mögé értékelni. Hazug és csak érzelmi az ítélet, mely mások — mindenkinél jobban fájlaltam — háborús szenvedéseiből vél jogot formálhatni, hogy munkás és öröm-

telen életeket őrzésként szemrehányjon. Az egész Európában stereotip „menjen inkább a lövészárkba” jelszó nemcsak az elhamarkodott általánosításokban vétkes, de végre is a herét nem lehet csak a civiléletben keresni és a lövészárk sem foglalható le ördögzigeti célokra (és nem lehet államföntartó az a morál, mely akárminő körülmények közt, akármily burkoltan is, a becsületes munkáért szégyenkezésre késztet és nevel).

E két félrenyomorított igazság tipikus esetekben „gyűlölet-értékelések” alapjává vált. Így katexochén az első tényező játszik döntő szerepet a most talán már hivatalból elnémitott névtelen feljelentők bíraskodásának önkényes biztonságában, ezen szubjektíve megokolt boldogságrigylésekben, bár e jelenségnél természetesen a polgári munka túlságosan napi mértékkel mérése is érezteti hatását. Itt a tényezők, sajnos, oly feminin gyűlöletmánia zsilipjeit nyitották meg, melyet a megbetegedett százezrek egyhangúsága már szinte egészségnek tudott elhithetni és életek igazságszolgáltatásos számonkéréséig bátorított. Ma a gátjaszakadt gyűlölet már a haza biztonságát se emlegeti (mint — bár egocentrikusan — tavaly hajtogatta), csak őszinte effervenciával és naiv-kegyetlen egyszerűséggel kéri kiszemeltjei fejét: számára a háború csak mint készséges gilotin jön tekintetbe. Ahogy a görög-egyiptomi varázslók boszúló íróvesszői Sethet idézték, oly meghittséggel fordulnak ma az óhajok hadvezetőségünk expozitúráihoz. De ha a mai viszonyok között kiirthatatlan is a gyűlölködés, mihelyt a mágia platonikus homályából a hivatalok világosabb folyosóira lépett és varázsló hókusz-pókusz helyett sykophanta technikával dolgozik, a hivataloknak is effektív tudomást kell róla venniük; különben mindég lesz ember, kinek bárkinél több vélt vagy való joga van a gyűlöletre és így az indulatok fekélyes *seamy side*-jének zavartalan kiélése az önosság oly morálját tenyésztene, mely az elkövetkezendő békét súlyosabbá tenné a háborúnál.

Tipikusan a második tévedés döntő a „tanárok ügyének” valódi gyökere, a pedagógia kérdése körül (mert erről: a „tanulás vagy nem tanulás”-ról van itt szó tulajdonképpen). E ponton a háborús értékelés könnyelműségét előkészítette az a békéből hozott, sokban természetes, kevésben megokolt és az átértékelésre túlért ellenszenv, mely a tanítás minden kételyen felül elengedhetetlen munkáját örömmel hagyta vita és kétségbevonás tárgyává prostituálni. Persze a kikezdetést bizonyos látszatok keltésével — akaratlanul — maga az iskola is elősegítette, mikor sokszor kénytelenül, sokszor túlfigyelmesen deferált a tanulóival és a tanítással szemben fellépő hadi igényeknek (rendetlenül kezdődő vagy végződő iskola-év, időelőtti érettségi bizonyítványok kiadása, anyagcsönkítések a tanév hosszának bizonytalansága okán és az ezzel járó lazulás, a szorgalomra káros családi s közizgalmak gyöngéd respektálása stb.). Másfelől éreztette itt hatását ma mindennél jobban becézendő, mert mindennél jobban megpróbált fiatalságunknak igazán megbocsátható gyerekértékelése is, melynek károssága csak ott kezdődik, mikor felnőtt albaratok járványterjesztő kezük készségével karolják fel. E lelkiismeretlen és felelőtlen hízélgés, a látszat terjesztése, mintha a tanulás komoly munkája a háborúban

felesleges luxus vagy már szinte bűn volna, legveszedelmesebb bacillus-telepe a háborús maláriáknak, terjesztőik a jövőnek talán legnagyobb ellenségei. Az árnyalatnak, mely e felfogást nálunk legjellemzőbben pattantotta ki, nem tulajdonítanék külön jelentőséget. Úgy látszik, személyes ok e bűnösen tetszetős közhangulatot alkalmasnak találta személyesre — tanári üggyé — travesztálni. A számítás jó. Ma a személyes gyűlölködések visszhangja abszolúte biztosítva van a háborús logikában (lásd a „menjen inkább a lövészárokba” fejezet alatt) és így a visszaélésnek a maga olcsó és hálás, ha mindjárt erkölcstelen alapja készen kínálkozott; számra mindenesetre nagy publikumnak beszélhetett „lelkéből”. De e dologban egyebet is látni, mint általánosságban közönséges körtünetet és személyileg egy tolnak már tettétől ítélt izlésügyét — igazán csak testületi érzékenységnek engedhető meg.

II. (Háború, irodalom, költészet.) Az is csodálatos, mily hamar vesztették el ítéletüket és adták el lelküket a háborúnak éppen az írók. A szervező Németország már mozgalommal háborodik fel rajta és csakugyan: nem sok jóhiszeműség lehet a *werdet Helden* zászlaja alatt, hol nemhogy a háború kényszerré nyilvánítása, de egyenesen rózsaszínbe magasztalása, a békeideológia hazugnak nyilvánítása, új és bizonytalan nevelési alapelvek*, a brutalitások glorifikálása, borzalmak érdekessé hamisítása, kényszerúségek kívánatossá emendálása folyik, mindenesetre túl azon a fokon, mit az államérdek még akár ma is követel és előír. Mikor oly kétségtelen, hogy bűn a háború vérengzésére, az élet negációjára nevelni és természetellenes másnak élni (ha belé is halunk), mint az életnek, akkor nem lehet jövőnk gondolatait és tetteit tiszta lelkiismerettel a vérengzés, a gyűlölet és ököljog nyomain keresgélni és aligha természetes, hogy annyian vannak, akik a márt tartják az eddig félreismert, egyedül lehető életmódusnak és versben, prózában, dialóghban ehhez alkalmazkodnak, minden keserű ananké felöntő szirupjai, vallásukat máról-holnapra felrúgják és békés feketék mellett magukba adagolt kényszerúséggel vagy akár ráérő karddal is az oldalukon, ki-leírnak, festenek, hozsánáznak, vadítanak, hazudnak, variációkat lopnak és hamisítanak a Háború és Haza sacrosanctus neveire. És ezt nemcsak a „szennyirodalom”, nemcsak az „alkalmi” írók, kiket az új idők burjánzottak fel, de az azelőtt komolyabban író-voltak, nemcsak magyarok és németek, de franciák és angolok is egyaránt teszik.

Az ily „irodalom” büntetésre és üldözésre méltó ellensége minden helyes nemzetnevelő és nemzetfentartó törekvésnek. És ha már a jogtalanul zsirosodott hadseregszállítón is felháborodunk, ha büntetjük a katonák vagy polgárok testi épségét veszélyeztető merényletet, alig lesz a megvetésnek és undornak oly árnyalata, aminő ennek

* A „katonás nevelés” divatos felkapottsága ellen nagyon elkel pl. a Foerster-féle komoly szó. Mindenesetre fontos jelenség, hogy épp Poroszország közoktatásügyi minisztere is mentegetőzik és redukál („semmi pozitívum ebben az irányban nem történt”), L. Foerster cikkeit legutóbb a *Berliner Tageblatt* március eleji számaiban és a *Világ* érdekes intervjút 1916 február 27-i számában.

a jövő alakuló moráljára végzetes, avatatlan („irodalmi”!) visszaélésnek — a lelkek mai, nagy tanácstalansága és minden elképzelhetőnél nagyobb betűéhsége idején — jog és méltányosság szerint kijárna. Mert ne feledjük: e kűtmérgezők és csalmatoksütők annyival vétkesebbek, amennyivel (mondaná Sokrates) a test dolgainál becsesebb a z, amire bűnük vonatkozik. Es ha e percben tanácstalanságunk nem is adhat egyebet mint negatívumokat* — egy bizonyos: tenni kell valamit, kell egy nagy máglya, hogy e mételty fertőzete végleg lefüstölődjék könyvespolcainkról és gyermekeink lelkéről.

A dologban különben az író mint író szempontjából még az emberi morál ügyénél is fontosabbnak találok, hogy a művész művészete jogos igényeit hanyagolja el akkor, midőn a hazafias meg az irodalmi célokat egyszerűen azonosítja, tehát *ab ovo* nem ad irodalmat. Csak egy pozitív példát ennek illusztrálására!

Sokan és sokszor csodálkoztak el, hangosan — nyomtatva és türelmetlen-szemrehányón, hogy ily rettenetesen felséges időknek, ilyen szédítő nagyságú hadi tényeknek nem akadt Petőfijük vagy Homerosuk. Így legújabban a francia *Temps* reklamálta erősen a még mindég és mindenütt hiányzó „nagy dalt”. Ennek megfelelően már régen fel is lépett az áldatlan „teljesítmény”-járvány: lírikus erőlködések prózában és versben, témahajszolások, érdektelen lelkek külsőleg applikált laposságai — beléhazudva a nagy és csodálatoskép mégis üres eseményekbe vagy kivált sokszor egyszerűen csak a régi sémákba. (Mindennél világos a számítás, hogy t. i. a szerző gyenge kvalitását az esemény nagysága meg a kipróbált cliche hatásossága fogja pótolni.) És ez az egész: végzetes kategóriakeverés, egymástól független dolgok közé erőszakolt hibás és önkényes összefüggés! A negyvenketteshez semmivel több költőiség sem tapad, mint a hátultöltő puskához és lehetetlen az események nagysága meg költőiségük foka közt egyenes arányt keresni. Sőt. Szinte ép az a látszat, ha talán egészen így nem is ez a döntő, hogy inkább kisméretű történetek kínálkoznak költői feldolgozásra. Mik voltak Gorlicéhez Drégely és Sziget? És (talán nem tévedek): az áttörésről aligha fogunk oly művészi balladát olvashatni, minő a *Szondi két apródja*, de még oly eposzt se, később, mint a *Szigeti Veszedelem*. Talán a bolgár és szövetséges csapatok történelmi fontosságú és kiszínezésre mindenestre alkalmasabb egyesülését sem fogja költőibb költészet dicsőíteni, mint alkalmi versikék — rajz alatt — a *Fliegende*-ben, legfeljebb a *Jugend*-ben. És nem a tehetségeken fog múlni; a történelem és költészet összehozása erőszakolt tévedés, helyesebben: egy tévedés erőszakolása és kétségtelen, hogy a történelmi (hadi vagy politikai) költészeti (érzelmi vagy kedélyi) értékeknek szükségképen teljesen különböző az alaptermészetük: a történet- és vers-írás nem

* A társadalmi akció vagy megbélyegzés gondolatával szemben az öreg Lichtenberg *cave*-je jut eszünkbe: *Das Buch, das in der Welt am ersten verboten zu werden verdiente, wäre ein Katalogus von verbotenen Büchern*; a néma mellőzés vagy feledés viszont — igaz — többé-kevésbbé magától fog csinálódni, de többé-kevésbbé n e m fog és *there is the rub*.

egy Garay balladasorozatából jó ha kettő állja a kritikát, pedig a magyar történelemnek sok jelentős lapja van bennök feldolgozva és némi tehetséget is mindenestre mutat a *Kont* költője.

Akik ismerik a népköltést, azoknak közhely, hogy abban egyéb — éppen nem történelmi nagyságot követelő — pontozatok mellett (nevezetesen az emberi előtérben állása mellett is) az események bizonyos kicsisége (korlátozottsága) kell ahhoz, hogy a tárgy költészetként, dalként találjon viszhangot. Vannak bizonyos hangfokok, melyeket a történelem, a történelmi nagyságok és értékek iránt érzéketlen általánosság (a nép) már nem képes felfogni.* Ezek nem is alkalmasak költői feldolgozás tárgyának. A kiadósabb fajtájú verekedések nagysága az, melyben még nem kallódik el az emberi érdeklődés, amely ép beleillik a népköltés látócsövének kereteibe. A trójai háború valóságmagja alig lehetett több, mint amennyit ma a hadvezetőség egy „semmi lényeges változás” mögött hallgat el. Már pedig a népköltészet rossz név alatt sem más, mint az őszinte költés egy, sokszoros elfogadással garantált fajtája.

Szóval: a költészet sürgetése és sürgölődése, *sub titulo* háború, éppen olyan mértékben felel meg a költészet alaptermészetének, mint akár az *inter arma silent Musae* régen megcáfolt bölcsesége. *mk.*

A háború mint bűnre nevelő

Minden kommentár nélkül vesszük át a *Mercure de France* február 1.-i számából a következő sorokat:

„Németországban sem vesztegetik hiába az időt. Mialatt a háború megy a maga útján, komoly doktorok tanulmányozzák káros hatását a serdülő ifjakra, kiknek apái a lövészárokból harcolnak. A fiatalok bűnösök száma annyira növekszik, hogy már ma keresni kell ellene az orvosságot. De előbb a jelenség okait keresték, ami sokkal könnyebb.

S pedig a következő okokra vezetik vissza a német tudósok a fiatalok bűnösök számának rohamos emelkedését:

1. Hiányzik a szükséges apai felügyelet;
2. A gyengébb akaratú s kereső munkájával a háború alatt sokkal jobban igénybe vett anya nem pótolja azt;
3. Hiányzanak a mesterek;
4. A tanítók nagyrésze bevonult;
5. A rendőrség a minimumra le van szállítva;
6. A mások felnőttek számára fentartott állásokat betöltő fiatalok keresők bére nagyon emelkedett; némelyik állás bizalmi állás, mely kísértésnek teszi ki az ifjakat;
7. Elterjedt az a szokás, hogy a fiatalok keresők maguknak tartják meg keresetüket, ahelyett, hogy szülőknek adnák át.

Mindennek az a következménye, hogy a fiatalok bűnösök száma 1914-ben megháromszorozódott, 1915-ben megötszörözött.

Egy városban 1913-ban a gyermekbíróság 58 kiskorút ítelt el, 1914-ben 183-at s 1915 tíz első hónapjában már 256-ot. *D. L.*

* L. pl. O. Böckel: *Psychologie der Volksdichtung*, 1913, (2. kiadás) 330. kk 11.

KÖNYISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

A kultúra kezdetei Mach szerint (*Ernst Mach: Kultur und Mechanik. Stuttgart: W. Spemann 1915. 86 I M 3.—*)

Az utolsó fél évszázad a pozitív gondolatok igen jelentős térhódításának tanúja. „Ténylegességre való törekvés” érvényesül a szellemi élet mind szélesebb területén. A tulajdonképpen pozitívnak nevezett bölcseletnél mélyebben ható erőfeszítéseket is látunk. A tudomány határproblémái új lendületet adnak az ismeretlennel szembe. Hume-nak korát messze megelőző gondolatai újra élednek Avenarius empirio-kriticizmusában. A lélektan megszabadulva a materializmus terhétől, lassanként tisztázza feladatát és módszereit. A tudományon belül egyre szigorúbban érvényesül a ténylegesség szempontja módszerekkel és eredményekkel szemben. Tudománykritika és metodológia alakul ki. A tudomány történetének kritikai vizsgálata új világtításba helyezi a kutatás lélektanát. Ernst Mach halálával e törekvések talán legkiválóbb képviselőjüket veszítik el.

Valóban, az utolsó évtizedek nagy kutatói között aligha van valaki, aki szerencsésebb kézzel érintette volna a szerteágazó tudomány határterületeit. Az exakt kutató helyes ösztöne mindig megmenti — még idegen területeken is — a kalandos elméletektől, bölcselő hajlama tágabb horizontokat mutat a részletkutatónak. A fizikust szerénységre inti: nem kutatásának tárgya és természete, csupán érdeklődésének iránya választja el a lenézett lélektan területétől; a pszichológust pedig megtanítja, hogy a fizikai kutatás nyomdokába nem a módszerek erőszakolt utánzása, hanem a helyes célkitűzések nyomán kifejleszthető helyes kérdéstétel fogja eljuttatni. Az elméleti kutatónak és tudománykritikusnak megmutatja, hogy a tudomány a társadalmi lét élet- és lelkijelensége, fejlődésével együtt fejlődő produktum s így fogalmainak, módszereinek és eredményeinek valóban helyes értékelése csak alapos történelmi és lélektani vizsgálatokon épülhet. S éppen ezen a ponton szilárdultak meg legjobban tanításai. Általános ismeretani álláspontját szenvedélyes támadások érték, de tudományelméleti, módszertani, a kutatás pszichológiáját érintő vizsgálatai s legelsősorban tudománytörténeti kutatásai leszögezett eredményekkel gazdagították a tudomány kincstárát.

Ez utóbbi munkáiban a mechanika és hőtan fejlődését mutatja be a tudományos fejlődés klasszikus példái gyanánt; de csak a már írásba foglalt tudományok történetét teszi vizsgálat tárgyává. Legalapvetőbb mechanikai ismereteink ösztönszerű eredetűek. A társadalomban való együttélés által kifejlődő kooperáció és munkamegosztás: a mesterségek és kézműves rendek kialakulása rendkívül

megszaporítja a mechanikus tapasztalatokat. Az ösztönszerűen szerzett és ösztönszerűen alkalmazott tapasztalatok tudatosakká válnak, mihelyt másokkal, a következő generációval: a kézművesrendbe újonnan belépőkkel kell közölni őket. A már tudatos ismereteket összegyűjtik, közös elemeik felkeresése alapján rendszerezik, a szokatlan, különös tényeket megszokottakra, ismerősekre vezetik vissza. Itt már a vérbeli tudomány munkája kezdődik, amely a belső ökonómiát jelentő fogalmi leírástól kapja valódi lendületét.

Előttünk fekvő utolsó kis munkája ezt a fejlődésfolyamatot részletezi a kulturhistória megvilágításában. Mindjárt a bevezetésben igen érdekes tárgyú pszichológiai kísérletekről tesz említést. E kísérleteket kora gyermekesétől kiváló mechanikai érzéket mutató fiával végezte. Láncolatosan egymáshoz kapcsolódó emlékezési próbákkal sikerült a gyermekévek fejlődésmenetét nagyjából reprodukálni. A kísérletek tanulsága Mach szerint az, hogy ama kor rendkívül élénk, dinamikus tapasztalásában kell keresnünk az emberi segítőeszközök: szerszámok, fegyverek és gépek ösztönszerű eredetét. Kár, hogy e kísérletek bizonyára rendkívül érdekes anyagát nem teszi közé.

A kis mű első része a régi, történelmi kultúrnépek szerepét írja le a mechanikai ismeretek kifejlesztésében. A természeti és társadalmi életfeltételek, a szükségletek kielégítésének módja szabja meg mindenkor az ismeretek irányát és mértékét. Az ösztönszerűen túl tisztára a gyakorlat vezeti a tapasztalást. A tényeknek ilymódon való pusztá megismerésétől, azoknak következetes teoretikus értékeléséig évezredek fáradságos erőfeszítései vezetnek, mint a tűzszerszám feltalálásától a még ma is forrongásban lévő termodinamikáig.

A tudomány kialakulásának lelki feltételeit is a társadalom fejlődésével egyre erősebben érvényesülő differenciálódási folyamatok teremtik meg. Rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít itt is, mint egyéb írásaiban a rabszolgaság bevezetésének. Ez az intézmény minden borzalmassága ellenére (hisz még borzalmasabb szokásokat: az ellenség kiirtását, megcsonkítását, kínzását váltotta fel) óriási haladást jelent: az emberi munka értékének felismerését. Általa terjed át valójában a harcokban gyakorolt emberi kooperáció a produktív munka területeire. A mesterségek és kézművesrendek keletkezése által kifejlődő munkamegosztás, az építkezéseknél, csatornázásoknál és a kezdetleges harci technikában szükséges kooperáció számos új tapasztalatot szolgáltat. Ezek azonos körülmények között megegyezni, változott viszonyok között egymásnak ellentmondani látszanak. Az egyszerű érzéki tapasztalatokat így élénk képzetek kísérik, amelyeket a megfigyelők különböző csoportjai különbözőképpen ítélnek meg. Úgylátszik, hogy egyiknek helyesen, a másiknak torzítva ábrázolják a tényeket. Az építkezéseknél szükséges nagy teherszállítások folytonos erőfeszítéseket kívánnak, így könnyen támadhatott olyan felfogás, hogy a mozgás csak addig tart, amíg az erőhatás. A hajtófegyverek és ütőszerszámok alkalmazása ezzel szemben arra tanított, hogy a mozgás az erőhatás megszűnte után is fennmarad s a befektetett erőfeszítés eredménye nemcsak a mozgásban, hanem azontúl is mutatkozik. Ha az ilyen ellentmondó képzetek egyetlen gondol-

kodek főben összetalálkoztak, akkor éppen az ellentmondás gyötrelme annak megszüntetésére sarkalt. Míg előbb az egyes megfigyelő képzetek csupán a tényekhez alkalmazkodnak, itt már a képzeteknek egymáshoz való alkalmazkodása jelentkezik. A cél már nem egyszerűen gyakorlati s különösen nem az a most már önként következő fok, midőn a fogalmak alkalmazkodása érvényesül a hivatásos gondolkodó, a tágabb területeket átfogó tudós agyában.

Bármily nagyra becsüljük is a tudományos kutató tevékenységét, el kell ismerni, hogy elengedhetetlen feltételeit a mesterségek ősi tapasztalatai teremtették meg. A gőzgép feltalálása, az elektromágneses indukció felfedezése átformálták a kulturemberiség életét, de a kerék feltalálása a történelmi idők hajnalán nem kisebb horderejű alkotása a kibontakozó emberi szellemnek. Mach kis művét tovább olvasva, alaposan megváltozik az a mérték, amelyet a régi kulturfejlődés tényezőire alkalmazunk. Meg kell csak gondolni, hogy az európai szellemi kultúra fejlődésére — illetéktelenül — oly óriási hatást gyakorló nagy bölcséleti rendszerek alkotói, mint Platon és Aristoteles mily kezdetleges nézeteket vallottak a természet tényeiről, holott a phoeniciai és egyiptomi mesteremberek már sok-sok évszázaddal előbb kifejlett természetismeretüket hasznosították. S meg kell változtatnunk ítéletünket a történelem előtti idők erőfeszítéseiről is: a születő kultúra első emlékei a sírok és barlangok mélyén, teremtő emberi szellem bizonyítékai. Nem a lekicsinylő szánalom, sokkal inkább a nagy alkotásoknak járó bámulat illeti meg az ősök primitív eszközeit, szerszámaikat. Nyilvánvaló lesz ez az alábbi elgondolás nyomán. Az emberi intellektus ontogenezeise csak elmosódott s felszínes mása a faj hosszúságos és fáradságos kulturfejlődésének. Nekünk már nem kell a kőszerszámokon kezdenünk: elődeink munkájának eredményei készen várnak, hasznos intézményeikbe beleszületünk. De ha valami rettentő katasztrófa egyszerre megsemmisítené a kultúra minden alkotását, a pusztaság ismeretkincsét hagyná meg csupán, nem kellene-e akkor mindent előlről kezdenünk: az éles és hegyes kődaraboknál, a fadorongok és halcsontok válogatásánál? A kulturember arra kényszerülne, hogy megismételje az ősök „szánalmas” erőfeszítéseit, a fizika s a technika lángelméi tűzszerszámok s kézikocsi-szerkezetek feltalálásán törnék fejüket. A kulturfejlődés e második kiadása akarva nemakarva az első nyomdokait követné s csak az el nem pusztult ismeretkincs rövidítené meg a keserves szerpentintutat.

Ernst Mach utolsó művét lapozva, eszünkbe jutnak régibb írásai: nagyszerű erőfeszítései a megismerés tiszta ösztönének. Eszünkbe jut három-négy évtized gondolatmunkája kevés megértés és túlságosan ellenséges érzület közepette. Számos gondolatrokonság múltban és jelenben s szinte érthetetlenül szenvedélyes támadások. A tudomány részletkutatójának korlátoltsága az átfogó szemlélettel szemben, amely kicsinylő kézlegyintéssel intézi el az igazán nagyok (Maxwell, Kirchhof és Hertz) gondolatait is, ha áttállépik a konvencióból épült határfalat. A hivatásos bölcselő ellenszenve a kenyerét fenyegető pozitív gondolkodó iránt s a metafizikus mérges kifaka-

dásai a problémák természetrajzára világító kutató ellen. Eszünkbe jutnak a kritikák: soha lelkiismeretlenebb bírálatokat! S mily szomorú, hogy Wundt-é is, Planck-é is közéjük tartozik! Könyveit el sem olvassák, legfeljebb átlapozzák, vádolják más bűneivel s büszkén vágják szemébe — a saját igazságait. Másfél éve jelentkezett első komolyabb bírálója: Viktor Stern* le is számol elődeinek értetlenségével, de — csúfsága a véletlennek — maga is egy kis felületeség áldozata: aligha írja meg kritikáját, ha az *Analyse* két szerény oldalán írottak el nem kerülnek figyelmét.

Eszünkbe jutnak mégis a lassú és szerény sikerek: az újabb és újabb kiadások, a rokongondolkozók tartózkodó, de már nem ritka jelentkezése s a kutatás folyamának számos ponton helyesebb meder felé fordulása. Avenarius meghal, főművének második kiadását sem érve meg; de Machnak már nem kell a meg nem értett lángész tragikomikus pózát ölteni magára. Mint Avenarius, várhat ő is: tanításainak hatása megsokszorozódik jövő generációk tisztultabb megismerés ösztönében. Az élő és fejlődő emberi megismerés élő és ható tendenciáit látta meg, amelyek sokáig csak öntudatlanul, de most már egyre tudatosabban érvényesülnek a tudomány és világgépalkotás erőfeszítéseiben. A tudománynak saját munkája mibenlétére: önmagára eszmélése fogja meghozni Mach tanításainak megérdemelt elismerését.

Eszünkbe jut kedves, bölcsen okos egyénisége is. Végtelen szerénysége, az új igazságok érdemének másokra hátrítása. Eszünkbe jut bölcs optimizmusa: az a megkapó emelkedett kép, amit előadásaiiban az emberi lét fejlődéslehetőségeiről, jövő harmóniájáról tár elénk s megértő részvéte a kezdetleges viszonyok között vergődő emberi szellem, régmúlt idők s a jelenkor elnyomottal iránt. Eszünkbe jut egész életével demonstrált magasabb erkölcsisége, az állásfoglalás bátorsága s a példaadás öntudatos vállalása, amit az „objektív” tudomány s a „tisztá” bölcsélet magaslatainak képviselői annyi fensőbbiséggel szoktak elhárítani maguktól. Még testi benualtsága sem akadályozta meg, hogy az osztrák urakháza emlékezetes ülésén a nép joga mellett tüntessen, de egyetlen szavát sem hallotta a haladás ügyében mindig oly tartózkodó Eucken-ek, Bergson-ok, Lénárd-ok és Sombart-ok hangos és alantas háborús vitája.

S végül eszünkbe jutnak személyes emlékek; szemináriumi esték: az *Analyse* és a *Mechanik* olvasása, öt-hat esztendő annyira tanulságos gondolatmunkája, amely a lángész eszmemenetét követte; merőben új nézőpontok kialakulása, az álproblémák eltűnése, nagy gondolatok átértésének s a felvilágosodásnak tiszta öröme. Ernst Mach-ra emlékezve a nagy ajándékozókra megillető hála melegével fogadjuk utolsó, a vér és pusztulás örületében is emberi üdvözlését.

Lóránd Jenő

* Viktor Stern: *Die logischen Mängel der Mach-achen Antimetaphysik. Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie*, 1914.

Romain Rolland és a háború (*Romain Rolland: Au-dessus de la mêlée. Paris: Ollendorff, 1915. 164 l. Ára 3 fr 50.*)

„Nagy nemzetnek, ha háborúba keveredik, nemcsak határait kell megvédenie, hanem eszét is. Meg kell mentenie a hallucinációktól, az igazságtalanságoktól, a butaságoktól, melyeknek ez a soracsapás iékét ereszti. Mindenkinek a maga feladata. A hadseregek: megvédeni a haza földjét. A gondolat embereié: megvédeni a gondolatukat. Ha ezeket népük szenvedélyének szolgálatába bocsátják, lehet hogy ezzel hasznos eszközökké válnak, de abba a veszedelembé kerülnek, hogy elárulják azt a szellemet, amely nem a legkisebb része a nép örökségének. A történelem majdan egy napon számot fog vetni a hadviselő nemzetek mindegyikével, mérlegelni fogja tévedéseik, hazugságaik és gyűlöletes bolondságaik summáját. Igyekezzünk arra, hogy a miénk könnyű legyen.”

Ezekkel a szavakkal vezet be a háborúról írt cikkeinek összegyűjtött könyvét Romain Rolland, a *Jean Cristophe* szerzője. A legrokonszenvesebb és legnemesebb indulatú könyvek egyike ez ebben a ritkán rokonszenves és még ritkábban nemes indulatú háborús publicisztikában. Írója már a béke idején is arra szentelte élete munkáját, hogy a megértés közelségébe juttassa a német szellemet a franciával. Zenéjén át értette meg a németet, behatolt nyelvébe és irodalmába s nagyszabású regény-sorozata, melyhez arányokban és koncepcióban foghatót a francia irodalom Zola Rougon-Macquart ciklusa óta nem produkált, egyebek közt annak a közvetítője is óhajtott lenni, hogy a franciák megértsék a német szellem alkatát, a német erkölcs és intellektus ideáljait. A háború éppen ezért senkit sem talált jobban szíven, mint őt: méltán láthatta élete művét veszendőben, rémülettel nézte, mint tornyosulnak fel a gyűlölet hullámai mindkét félen, mint torzul el mindkét nemzetnek arculata, a hazugságok, rágalmak, félreértések mekkora erődítményeivel bővülnek meg azok az elválasztó falak, melyeknek lerombolásán annyit dolgozott. Romain Rolland nem bírta ki az otthoni, háborús Franciaország közvetlen szemléletét, mint ahogy nem bírjuk nézni szerettünk lázbeteg, eszeveszett dühöngését; a háború kezdete óta Genfben költözött s onnan szemlélte az eseményeket. Ez a helyzete lehetővé tette a ránézve egyedül lehetséges lelki állapotot, a szellemi semlegesség állapotát; lehetővé tette számára, hogy olvassa a francia források mellett a háború német dokumentumait is, a hivatalos német jelentéseket, nyilvánosságra hozott okiratokat, a német háborús irodalmat s így teljesebb, igazabb és tisztább képét nyerhette az eseményeknek, mint az otthonmaradt franciák. Megmaradt lelkes és hű franciának, akinek szíve nemzetéért retteg és aggódik, nemzete pártján van, de érzelmein lett nagy és becsületes erőfeszítéssel igyekszik az ellenségnek is igazságot szolgáltatni. Cikkei nem is jelenhettek meg francia lapokban, a *Journal de Genève*-ben adta ki legnagyobb részüket. Mint senki, aki a népszenvédélyek tombolása közepett igyekszik megőrizni ítélete higgadságát, elméje tisztaságát s a szenvedély söprejétől való mentességét, ő sem kerülhette el a támadásokat, — az a fajta hazafiság,

amely főfeladatának érzi a nála fölényesebbek, becsületesebbek és gondolkodóbbak üldözését, a franciáknál még jobban otthon van, mint nálunk. A válasz, melyet Rolland támadóinak adni akart, nem jelenhetett meg a francia lapokban, — a cenzúra ott is a huj-huj-hazafiak pártján van. A cikk könyvében jelent meg először. Mégis, akadtak védői is, az *Humanité*-ben, a *Bataille Syndicaliste*-ban, a *Mercure de France*-ban s még néhány más folyóiratban, — ezeknek ajánlja most szeretetteljes hálájával a könyvet.

A könyv néhány cikke a sajtóból nálunk is ismeretessé vált: így a Hauptmannhoz írt levél, Löwen elpusztítása alkalmából, amelyben tetemre hívja a német szellemi elitet a Belgiumban elkövetett pusztításokért, pótolhatatlan kulturális kincsek megsemmisítéséért. Hauptmann erre tudvalevőleg azzal felelt, hogy egyetlen átlótt mellü gránátos neki nagyobb veszteség a művészet minden elpusztult remekművénél. Rolland erre szép szavakkal fejti ki egy *Pro arts* feliratú cikkben a művészet nagy alkotásainak szentségét s szenvedélyes váddal fordul a német szellemi élite ellen, amely nem talált egy szót sem a reimsi dóm, Vallonia és északi és keleti Franciaország annyi műemléke elpusztításának megrovására, sőt ellenséges érzülettel fogadta az ő Hauptmannhoz írt levelét. „Ugyanakkor, mikor a csaták folynak Belgium síkjain és a Champagne terein, egy másik háború is folyik a szellem mezőin s nem egyszer egy győzelem amott, vereség emitt. Belgium elfoglalása, Malines, Luvain és Reims, Flandria harangjai gyászosabb temetési harangszóval fognak szólni, mint Jéna harangjai és a belgák legyőzése megfosztott titeket a dicsőségtől. Ti ezt tudjátok. A dühötök onnan jön, hogy tudjátok. Miért igyekeztek hasztalanul megcsalni magatokat? Az igazság végre is napfényre tör bennetek. Hiába fojtjátok el. Egy napon meg fog szólalni. Szólani fog általatok, valaki közületek valónak ajkán, akiben feltámad lelkiismerete. . . . Csak jönne már, végre, hogy hallhatnók a szabadító és tiszta szellemet, amely megvált benneteket! Aki élt a ti régi Németországotok intimitásában, aki megfogta kezét heroikus és gyalázatos múltjának zezzugos utcáiban, aki magába szívta megpróbáltatásokkal és szégyennel teljes századait, az emlékszik és vár: mert tudja, hogyha sohasem volt is elég erős, hogy elviselje a diadalt megtántorodás nélkül, a legrosszabb óráiban szokta regenerálni magát s legnagyobb lángelméi a fájdalom gyermekei.” Ebben a fájdalmas felkiáltásban is megérzik az író hite a német szellem jóra alkotottságában.

Ez a vád a némettség szellemi vezérei ellen, hogy miért nem tiltakoznak az ellen, amit ő a német hadviselés barbárságának tart, nincs minden idealista naivitás nélkül. A maga esetén tudhatta, mit jelent az, felszólalni a fegyverek mérkőzése közben ebben az irányban, olyan időben, amikor cenzúra van minden írás felett, még pedig a hivatalos cenzúrán kívül a belső, lelki cenzúra is s amikor a legjobb ítéletű szellemek is csak töredékesen és egyoldalúlag vannak informálva az események lefolyásáról s lehetetlenség számukra tiszta ítéletet alkotni a körülöttük folyó dolgokról. Maga Rolland is, igazságos ítéletre törekvő becsületos szándékával, mindkét fel dokumentumainak

ismeretét lehetővé tevő helyzetében, teljesen francia szempontból nézi a dolgokat, a francia hazafi fájdalomának elfogultságával, holott a németektől nemzetfölötti objektivitást követel.

Ítélete később enyhül a németek ellen, mikor látja sok becsületes szív és elme — írók, tudósok, harctéren levő katonák — olyan megnyilatkozásait, amelyek már közelebb állanak az ő felfogásához. Annál több — s bizonyára méltó — haraggal fordul ismételten a német tudomány azon korifeusai ellen, akik, mint Haeckel, Ostwald, Wundt s a többiek — akiket Rolland a „tudós pedánsok” összefoglaló nevével sújt le — a háború kitörésekor tele torokkal szították a német háborús terrort. Ma már kissé anakronisztikusak Rollandnak ezek a kifakadásai, — ama tudósok elhallgattak „nemzet-buzdító” munkájukkal s reméljük, szégyenkezve hallgattak el. Mindenesetre szomorú látványt nyújtottak harcias túlbuzgalmukkal és teljes tájékoztatlanságra valló politikai dilettantizmusukkal.

Francia írótól nem csekély erkölcsi bátorsággal rója meg az entente háborús uszítóit is. „A legrosszabb ellenség nem a háborúban van, hanem minden nemzetben magában és egyetlen nemzetnek sincs meg a bátorsága, hogy küzdjön ellene. Ez a százfejú szörnyeteg, amelynek neve imperializmus, a gőgnek és uralmi váagnak az akarata, amely mindent el akar nyelni vagy megtörni, amely nem tűr meg szabad nagyságot, önmagán kívül” — kiált fel. A legártalmasabbnak természetesen a porosz imperializmust tünteti fel, de megsemmisítendőnek tartja a cári imperializmust is. De vajjon francia imperializmusról nem lehet beszélni? És az angol imperializmus ellen sincs szava, holott ennek bizonyára van annyi része a háborúban, mint a többi imperializmusoknak.

Sajátságosán hat reánk *Melyik a kisebb baj, a pangermanizmus-e vagy a pánszlávizmus?* című cikke. Szerinte a pánszlávizmus, s ezt a nézetét azzal indokolja, hogy a németiség a legutóbbi 40 évben nem adott egyetlen nagy eszmét, sem nagy lángelmét a kultúrának. És az orosz? Rolland Tolsztoj monumentális alakját állítja szembe a mai német generációval, — Tolsztojt, aki a mai vezető német nemzedéknek atyja lehetett volna. Ha ez az összehasonlítás a mai Francia- vagy Angolországgal hajthatnék végre, nem épp úgy az oroszé volna az elsőség? A másik argumentum egy lett nemzetiségű fiatalember érdekes levele, amelyben panaszkodik az orosz kényuralomra is, de még jobban panaszkodik a balti német földesurak kényuralmára. Csakhogy itt egyfelől a jobbágy-nép panasza urai ellen összekeveredik a nemzeti panasszal, másfelől az az állami és társadalmi berendezés, amely lehetővé tette a jobbágyság fentartását a legújabb időkig s sok maradványát meghagyta máig is, az orosz autokrácia műve s ép úgy érte az orosz parasztot az orosz, mint a lett parasztot a német földesúr részéről.

Az Albert belga király tiszteletére kiadott emlékkönyvbe írt szép cikkben a belgákat úgy aposztrofálja, mint azt a népet, amely az igazságért szenved s az Ulenspiegelre utal, mint a belga szellem megtestesítőjére. Szépen fejt ki álláspontját, melynek alapján

dolata, hogy a háborút az államok s nem a népek ellen viseljük, *Lettre à ceux qui m'accusent* cikkében.

„Ti a diadalra gondoltok — kiáltja oda támadóinak. Én az elkövetkezendő békére gondolok. Mert hiába mondják közületek a legharciasabbak s hiába ajánlják fel az örök háború csábító ígérését, olyan háborúét (ezt Bourgetből idézi), amely a háború után is tart, végtelenül, . . . el fog jönni az a nap, amikor kezét fogtok adni egymásnak, ti és a Rajnán túli szomszédok . . . Kell majd elviselhető és emberi viszonyt létesíteni: úgy igyekezzetek, hogy ezt ne tegyétek lehetetlenné! Ne romboljatok le minden hidat, mert mindig át kell járnunk a folyón. Ne romboljátok le a jövőt.”

Megtámadja a németek bálványait, a *Kultur-t* (avec un *K majuscule, rectiligne et de quatre pointes, comme un cheval de frise*), közli a katalán írók és tudósok, *Európa erkölcsi egysége barátainak* manifestumát, a hollandi Anti Oorlog Ráad kiáltványát, felszólal a hadifogylyokat és internáltakat gyámolító genfi iroda dolgaiban, amelyekben ő maga is buzgón közreműködik. Szól a háború német irodalmáról, a kezdetben felharsanó harci dalokról, melyek lármás hangja csakhamar bánatossá, könnyessé, gyászolóvá halkul. Ő is konstatálja — ez nyilván mindenütt így van — hogy az öregek, a már katonai koron túllévők a harciasabbak s nem az ifjúság. Méltánylással emeli ki a *Forum*, a *Die weissen Blätter* s néhány más folyóirat magatartását s meglepetve tudjuk meg ebből a cikkéből, mely 1915 április 19-én kelt, hogy a francia fiatal írók nem írnak „litteraturát”. A tetteik a műveik — mondja — és a leveleik. Magasztalással emlegeti francia katonák „sárral és néha vérrel bemocskolt papiroson írt leveleit” s az irodalom terméketlenségét azzal védi, hogy ez a háború a franciáknak jobban a veséjükre megy, mint ellenségeiknek. „Kinek volna szíve regényt vagy drámát írni, mikor hazája szenved és testvérei meghalnak?” Mintha őt magát is zavarba hozná az a különös jelenség, hogy az egyik félen a háború elég bő irodalmat produkál, eleinte harciasát és lármását, később mind halkabbat és békésebb indulatút, a másikon meg semmit.

Igen szép a *Le Meurtre des Elites* című cikk, amelyben az élitelelkek háborús szenvedéséről szól s néhány megragadó szemelvényt közöl német katonák leveleiből. Utolsó cikke a *Jaurès* emlékére írt szép éloge.

Romain Rolland könyve vigasztaló bizonyossága annak, hogy a háborús gyűlölködés örülete Franciaországban sem ragadott mindénkit magával. Ha teljesen impolitikus elme szól is benne lényegileg politikai dolgokról, — mégis az az érzésünk, hogy a lelki béke elkövetkezendő művében Rolland szelleme azon tényezők közé fog tartozni, amelyekre bizton számíthatunk s amelyekkel számolnunk is kell.

Schöpflin Aladár.

A külföldön elhelyezett tőke a világháború alatt (*A. Sartorius v. Waltershausen: Das Auslandskapital während des Weltkrieges. Stuttgart: Enke 1915. 53 l.*)

Sartorius, aki a német közgazdasági írók közül nagy munkájában, *Das volkswirtschaftliche System der Kapitalanlage im Ausland*, legbehatóbban foglalkozott a külföldön elhelyezett tőke közgazdasági szerepével, ebben a füzetében összefoglalja a külföldi tőke szerepében a háború folytán beállt változásokat. Fejtegetései közül főleg a jövőre vonatkozók érdekesek.

A háború óta sűrűn hangoztatják, hogy az angol pénznek, a font sterlingnek, az amerikai dollárral szemben mutatkozó dizánsziója folytán Anglia el fogja veszíteni világbankári szerepét, amely az Unióra fog szállni: és az angol pénz helyét a világgpiacon a dollár fogja fölváltani. S. füzetének legérdekesebb részei azok a fejtegetések, amelyekben kimutatja, hogy az Unió abszolút képtelen a neki szánt világbankári szerep betöltésére. Képtelen egyszerűen azért, mert az Unió a világ többi országaival szemben adós ország; vagyis többel tartozik a világ többi államának, mint amennyi követelése van; az pedig elképzelhetetlen, hogy az adós legyen hitelezőinek a bankárja, az adós rendezze a hitelezői közt szükségessé váló pénzügyi műveleteket. S. számítása szerint az Unió 6 milliárd dollárral tartozik Európának; ennek körülbelül felével Angliának. Ezzel szemben az Unió tőkései tekintélyes követelésekkel bírnak Közép- és Délamerikában és Keletázsiban: ezeknek az összegét S. 2 milliárd dollárra becsüli, úgy hogy az Unió tiszta külföldi tőketartozása 4 milliárd dollár volt a háború előtt. Béke idején az Unió külföldi adóssága egyáltalán nem kevesbbedett, noha állandóan nagy kiviteli többlete volt, az utolsó évtized átlagában évi 475 millió dollár. Evvel szemben álltak a következő évi kiadások:

	Millió dollár
4 milliárd dollár 5%-os kamata	200
Munkásoknak pénzküldeményei Európába	75
Amerikai kőjutatóknak európai kiadásai	200
Tengeri fuvarozásért	75
Összesen	550

Eszerint az Unió adóssága az utolsó évtizedben a háború előtt nem fogyott, hanem növekedett. Magunk részéről csak azt akarjuk megjegyezni, hogy az európai munkások által hazaküldött pénzüsszeget a magyarországi tapasztalatok szerint túlon túl alacsonynak tartjuk. A háború óta az Unió fizetési mérlege nagyon megjavult; a hadiszerszállítás által az amerikai kereskedelmi mérleg kiviteli többlete rendkívül felszökött: a gazdag utasok sem jönnek most Európába a pénzüket eltékozolni. Így az Uniónak módjában lesz a háború tartama alatt adósságának egy részét letörleszteni. De azért a háború befejezése után is adós állam fog maradni és mint ilyen a világbankári szerepre képtelen lesz. A világbankári szerepre csak olyan állam alkalmas, amelynek, mint Angliának, óriási követelései vannak a világ minden országában. Anglia 1902-ben kamat és oszta-

lék fejében külföldről kapott 90 millió fontot; tengeri hajózásából 80 millió fontot, a nemzetközi fizetések lebonyolításán nyert 18 millió fontot. Ezek az összegek azóta bizonyára még szaporodtak. Vagyis míg az Uniónak 550 millió dollárt kellett évente külföldre fizetni, addig Anglia ennek kétszeresét kapta külföldről és ez tette lehetővé Anglia világbankári szerepét. Valószínű, hogy a háború rengeteg kiadásai folytán Angliának ez a nagy pénzügyi fölénye meg fog csorbulni, de a világbankári szerep nem fog átszállni az Unióra — amelynek tőkeereje még ahhoz sem elég, hogy a dél-amerikai államok pénzügyi igényeit kielégítse — hanem valószínűleg úgy lesz a dolog, hogy Anglia mellett az Unió és Németország is részt fognak venni a nemzetközi pénzforgalom lebonyolításában, legalább is saját pénzforgalmukat Anglia közbenjárása nélkül fogják lebonyolítani.

A másik érdekes dolog, amelyet S. fejteget, a külföldi tőke-elhelyezés politikai mozzanatai. Németország tőkéinek elhelyezésében eddig tisztán gazdasági elvek szerint járt el. Ennek folytán nagy összegeket helyezett el olyan országokban, amelyekkel most harcban áll, főleg Orosz- és Olaszországban. A német hivatalos statisztika szerint a 19 németországi értéktőzsdén 1904—1913 közt — az átváltoztatásokat kihagyva a számításból — 60 milliárd névértékű értékpapírt bocsájtottak ki; ebből belföldi szükségletére 43,8 milliárdot, külföldi papírokra 15,8 milliárdot. Oroszország 1905-ben 500 millió M államadósságot vett föl a német piacon; ezenkívül 1904—1913 közt nem kevesebb mint 1 milliárd M vándorolt át Oroszországba ipari kötvényekért és részvényekért, bankrészvényekért és vasúti kötvényekért. A német tőkeelhelyezés Oroszországban közvetlenül a háború kitöréséig folytatódott.

1914 június 17-én bocsájtottak jegyzésre a berlini tőzsdén a *Bank für Handel und Industrie* közvetítésével az Azov-Don-i kereskedelmi bank 10 millió rubel névértékű új részvényeit: ugyancsak június 19-én 10 millió rubel névértékű új részvényeit a Szt. Pétervári Külkereskedelmi Banknak (43. 1.). De ezenfölül sok német tőke vándorolt ki a külföldre ott alapított vagy fiókkal bíró német vállalatok létesítésére. S. a tőkeelhelyezésnek ezt a módját, amely az ellenséges államok közigazdaságát és ennek folytán közigazdasági erejét növeli, élesen elítéli. Támadja a német külügyminisztériumot, amiért ezt megengedte és reméli, hogy a háború után a német tőke-elhelyezésnél a politikai szempont erősebben fog érvényesülni. A német bankoknak és tőkéseknek csak azokban az államokban szabad a háború után tőkét elhelyezni, amelyekkel háborús bonyodalom nem fenyeget. Ilyenek a Skandináv államok, Svájc, Hollandia, Ausztria-Magyarország és Törökország, valamint Délamerika.

S.-nak ez a gondolata, hogy a német tőkét csak a barátságos államokban szabad a háború után elhelyezni még kisebb kamatozás mellett is, mostanában a német gazdasági és politikai irodalomban lépten-nyomon felbukkan a háború óta. Sőt úgy látszik, hogy a német tőke legimperialistább szellemű nagybankja, a *Deutsche Bank*, amely a háború kitöréséig túlnyomóan a tengerentúli üzleteket

kereste, máris a Sartorius által javasolt útra kezd rátérni. Míg eddig Ázsia Afrika és Délamerikának majdnem minden országában volt fiókja vagy alapítása, közvetlen érdekeltsége, addig Magyarországon semmiféle közvetlen érdekeltséggel nem bírt. Most ellenben a háború kitörése óta első nagy külföldi üzletét a magyar kormánnyal kötötte a földgáz kihasználására. Természetes, hogy amennyiben ez az irányzat a háború után tényleg fönmarad és a német tőke tényleg nem a legmagasabb profit lehetősége, hanem politikai szempontok szerint fog elhelyezkedni, ez Magyarország közgazdaságára nagy haszonnal fog járni. Magyarország termelőerői még megközelítőleg sincsenek teljesen kihasználva: vízierőink, bányáink nagy része parlagon hever; földünk felényit terem, mint a nyugati országoké. Ennek a sajnálatos állapotnak számos más ok mellett az ország szegénysége, a tőkehiány is az oka. Ha a német tőke beáramlása állandó lesz, közgazdasági elmaradottságuknak legalább az a része, amely a tőkehiány következménye, meg fog szűnni. *Varga Jenő*

Háború és nemzetiség (*Arnold J. Toynbee: Nationality and the war. London, Dent & Sons 1915. XII, 522 I.*)

Tudjuk, hogy az entente állítólag nemzeti államok létesítésére törekszik. Mi sem természetesebb tehát, minthogy a nemzetiségi kérdésnek a háború okozta átalakulásával és illetve azzal a kérdéssel is foglalkoznak entente oldalról, hogy milyen hatással lehet a háború a nemzetiségi kérdésre. Ezt a feladatot tűzte maga elé az idézett könyv is. Ránk nézve különösen érdekes ez a kérdés, mert célszerű tudnunk, hogy miképpen vélik a nemzetiségi kérdést megoldani, mert ha ez a jövő fejlődés iránya, akkor a nemzetiségi kérdés ránk nézve az élet és halál kérdése.

Toynbee rövid áttekintést ad az államok alakulásáról s szerencsének mondja a nyugati államokra nézve, hogy a tisztán csak az erőre alapított uralom ott csakhamar letört és az országos és nemzetiségi halárok összeestek. Nem így a Keleten, ahol még a XIX. században is Lengyelország felosztásával kellett magukat erősíteniök és ahol a nemzetiségi elnyomást tették uralkodási elvvé. Miután Magyarországon és Szerbiában egyformán elnyomták a nemzetiségeket a mai napig, háborúnak kellett jönnie. Ezért a békekongresszusnak egyetlen komoly feladata: Európa -térképének újra való megállapítása lesz.

Amíg a központi hatalmak területén az a hivatalos álláspont, hogy a világháborút a gazdasági versengés okozta, addig Angliában és az entente országokban az, hogy a nemzetiségi kérdés. Ezt a kérdést nehéz lesz eldönteni, mert a nemzetiségi törekvések nem mindenütt irredentista jellegűek, azaz nem mindenütt látják a nemzetiségeik bajaik orvoslását abban, ha elszakadnak attól az országtól, melyben eddig laktak, hanem nagyon sok nemzetiségi mozgalom csupán, nemzetiségi autonómiát követel.

Toynbee kiindulása tehát, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása csak új térképcsinálás által lehetséges, olyan álláspont, melyet a nemzetiségi autonomisták tagadni fognak. Toynbee az autonomista álláspontot teljesen ignorálja, valószínűleg azért, mert nem lát benne mást, mint bátoratlanabb álláspontot. Másrészt azonban honorálja némelyek abbéli nézetét, hogy a különben rokon nemzetiségeket elválaszthatják olyan tényezők, mint a vallás vagy a történelmi emlékek.

Azután egyenkint tárgyalja egész Európa nemzetiségi ügyeit. Kétségkívül azzal a szándékkal, hogy meggyőzzön mindenkit arról, hogy ezt a kérdést meg kell oldani, bár ő maga is azt mondja, hogy kisebbségeknek szenvednie kell majd ez alatt a megoldás alatt és sohasem lehet úgy megállapítani az országhatárokat, hogy ebből bizonyos nemzetiségi tömegekre nézve ne származzék hátrány. Annál inkább származik, mert az új országhatárok megállapításánál katonai és gazdasági szempontoknak is keil érvényesülniük.

Így elsősorban szenvedtetné az erdélyi székelyeket és szászokat abban az esetben, ha Románia az entente pártjára állana. Szenvetettné továbbra is a cseheket, mert a Németországba bekebelezett Ausztriában hagyná őket. Minket a délszláv államokkal egy vámszövetségben egyesít, melyet Dalmáciából, Boszniából, Horvátországból s Szerbiából létesít s melyhez az ő véleménye szerint Románia is csatlakoznék. Alkotmányunk egészen megváltoznék, bár nem tartja kizártnak, hogy erős pártja volna Tiszával az élén annak a törekvésnek, hogy Ausztriával együtt maradjunk.

Belső átalakulásunk szempontjából szükségesnek tartaná önkormányzatunk kiépítését és a megmaradó nemzetiségek jogainak megadását olyképpen, hogy a nemzetiségek szerint megállapított megyék volnának ennek a rendszernek az alapja, de sokkal szélesebb hatáskörrel, míg a központi parlamentnek joga csak az általános érdekű ügyekre terjedne.

Nem zárja le tárgyalását természetesen a mi jövőnk meg-rajzolásával, de minden tervét nem írhatjuk le. Alapgondolatát azonban megszívlelendőnek kell tartanunk. Ez pedig az, hogy a nemzeti államok voltak csak képesek a fejlődés magasabb fokára emelni szabadságkultúrájukat, aminek oka abban van, hogy minden más államnak minden erejét az erős kormányzatban kellett elhasználnia és a gyenge elnyomóknak erős külső segítőre támaszkodniuk.

Toynbee könyve érdekes és miután az utolsó félszázad külpolitikai történetét is leírja, tanulságos is. Hogy a megoldás módját ő sem tudja megmutatni, jóllehet csak egy szempontból vizsgálja a mai nagy fázis kifejlését, az nagyrészen abban a körülményben van, hogy a békében itthon élő polgárt a megszokott, a múltból átvett, a könyvekben és törvényekben lefektetett jobban köti, mint a harc-téren lévő, akiből egészen új ember lett s így lesz bátorsága arra, hogy új Európát csináljon.

Ágoston Péter.

A Freudizmus revíziójához (*Heilen und Bilden. Ärztlich-pedagogische Arbeiten des Vereins für Individualpsychologie. Herausgegeben von Dr. Alfred Adler und Dr. Carl Furtmüller. München: Ernst Reinhardt 1914. 398 l.*)

A pszichológia munkásai között többen előre látták a Freud-féle lélektani elméletnek azt a szükségszerű módosulását, melyről ez a kötet — a pszichoanalízis számos derék alkalmazójának közös munkája — kétségtelen tanúságot tesz. Néhány évvel ezelőtt a müncheni Lippsnek egyik tanítványa* igen tárgyilagosan méltatta az öntudatlanul ható emlékek s a kiszorítás elméletének eredetiségét, módszeres értékét és erkölcsi jelentőségét. Utalt azonban arra, hogy a freudizmusnak van egy sebezhető pontja: a karaktert élményekké tagolja szét. Freud egyik példájában ismerőseihez való viszonyát, baráti magatartását, a legkülönbözőbb egyénnel szemben egy unokafivérral való első gyermeki pajtáskodására vezeti vissza. Az említett bíráló szerint azonban nem az első pajtáság típusa született újjá a későbbi kapcsolatokban, hanem az egymást követő barátságok azért mutatnak egyezést, mert az összes barátságokat — már a legelső is — ugyanaz a jellem a maga azonos belső szükségletei szerint determinálta. Freud oknak tekint olyasmit, ami csak eszköz, lényegnek, ami csak tünetszerű és egy nagyobb egységnek része. A lelki élet elemzésének tehát nem egyes élményeket, hanem a személyiség egészét átfogó diszpozíciókat kell felkutatnia. Így a szexualitás jelentőségének túlzó felfogása — amit Furtmüller, e munka egyik szerkesztője radikalizmusnak nevez — egyszerűen megszűnik.

A jövődőlést megvalósította egy Freud-tanítvány, Adler**, ki mesterének tanításait sok tekintetben bírálat alá vette és módosította. Az új iránynak tekintélyes számú híve van. E kötet 33 dolgozata közül 13 Adlertől való s ezek fokozatosan mutatják, miként jutott ő saját meggyőződéséhez. A teljes egyéniség egységes vizsgálatára törekszik. A személyiség ideálját keresi először, élettervét, amelynek megvalósítására irányul minden cselekedet. A személyiség története érdekli őt is, de a múlt érvényesülését másként látja, mint Freud. Szerinte nem konkrét vágyak hatnak öntudatlanul, hanem az öntudatlan életterv (*Lebensplan*). Freud túlságosan kitérítette a nemiség fogalmát s olykor a pszichikai tünemény egyértelmű nála a szexuálissal. Adler igazolja, hogy a neurotikus ember nemi élményeiben annyi a nagyítás, a torzítás, hogy nem igen lehet őket komolyan venni s nincs is mindig alapvető jelentőségük a lelki élet egészére, sőt gyakran specifikus nemi fontosságuk is csekély: pótló, rekompenzáló szerepük van inkább. A neurózis nem sötét hatalmak hirtelen felszínre törése, hanem szer-

* Else Voigtländer: *Über die Bedeutung Freuds für die Psychologie* (Münchener Philosophische Abhandlungen Th. Lipps gewidmet.) Leipzig, 1911. 294-316. 1.

** V. ö. Varjas Sándor ismertetését Adler: *Der nervöse Charakter* (1912) c. könyvéről. *Huszádik Század*, 1914 június.

alakulás egyéni hajlamokból. E diszpozíciók elméletéhez fűzi 319 Adler az ideges lélek karakterológiájára vonatkozó fejtegetéseit.

Vannak gyermeki hibák (kancsítás, dadogás, pislogás stb.), melyek bizonyos szervek csökkent-értékűségére utalnak. A gyermek ezt érzi s a gyenge szervet ideálisan szeretné működtetni. A degenerált szerv teljes üzemben tartása az agyat és az idegeket fokozott munkára kényszeríti. A szervi hiba végeredményben túlkompenzálódáshoz vezethet, ami nem beteges tünet, sőt gyakran a rendkívüli tehetség kifejlődésének útja. A csökkent szerv fölé helyezkedő fokozott agyműködést azonban túlzásoktól vissza kell tartani. Ez a *Verdrängung* feladata. Sajátságos dialektika érvényesül a lélekben s ez Adlerre Hegelre emlékezteti. A túlkompenzálásnak erkölcsi jelentősége van: lelki energiák megjavítják a hiányos fizikumot. Ilyen pótlás eredménye az, hogy a betegszemű Schiller éles megfigyelésre valló rajzokat ad a *Tell*-ben s a fényt, a látást költészetében többször dicsóíti. Jobb példa még a rövidlátó Arany János törekvése részletező leírásokra: *myops* létére figyel a hangyabolyt (*Bolond Istók*). A dadogó Desmoulin's szószékről folyékonyán beszélt. Beethoven példájára felesleges hivatkozni.

Beteges állapot származik abban az esetben, ha a túlműködést nem fékezi a kisorozítás, vagy ha a gyermek szervi hibáját nem veszik észre, nem gyógyítják s így a csekélyértékűségnek tudata rárögződik a lélekre. A túlkompenzáció a lelki élet tengelyévé válhat s a pályaválasztást is befolyásolja. Adler azt, hogy orvosná lett, gyermekkori erős halál-félelemmel hozza kapcsolatba: ez ellen protestált pályaválasztásával.

A nevelésnek két veszedelme van: vagy állandóan elnyomottnak érzi magát a gyermek a felnőttekkel szemben, vagy túlerős agresszió jelentkezik benne s ez hol homályos, hol biztos célokra irányuló nagyotakarás formáját ölti. A kisértékűség tudatának, túltengésétől megóv az olyan nevelés, mely nem meghunyászkodásra, hanem önbizalom ébresztésére törekszik. Így nem lesz az élet kálvária-járás, s a kialakult egyéniség nem szegezi magát gyermekkori fogyatkozások keresztjére. Másrészt távol kell tartani a férfiaskodás túlzásait, a valósághoz alkalmazkodtassuk a nagyratörőket, hogy ne járjanak közöttünk nagy számmal Solness-ek. Hogy a gyenge gyermeket kudarcai öngyilkosságig viszik, hogy valamely szervi hiba külön dialektust teremt, hogy a gyengeség érzése miképp követel kényeztetést, hogy a rossz hajlamokon a mai polgári család szociális környezete mennyiben ront mindezt Freudra emlékeztető tiszta előadásban s nemcsak orvosi szempontból — nagy tudással fejti ki Adler. Sok benne a művészi átélés: az egyéni élet regényét, belső odisszeiáját törekszik megfejteni. Szeret hivatkozni Nietzsche, mint a hatalomakarás bölcsészére, aki szerinte a lélek tipikus feltörekvését fejezte ki. Nem emeli azonban ki azt, hogy Nietzsche *Wille zur Macht*-ja. belső férfiaskodás (*männlicher Protest*), a szenvedő ember védekezése önmagával szemben. Adler gondolatai paedagógusok körében találtak visszhangra, mivel ő egy általános individuálpaszichológia felé közeledik. Az igazi paedagógust is a gyermeki léleknek első környezetéhez való viszonya s az egyéniség legelhatároltabb magva érdekli. A kötet második telében Adler eszméit fejtegetik s alkalmazzák. Furtmüller érdekesen

világít iskolai dolgozatok alapján a leányok életeszményére. Máday István ankéteredményekről ad számot, hogy lássuk, mihez vonzódik, milyen pályára kívánkozik a mai gyerek. Rousseau gyermekkori belső vívódásairól ír Wexberg.

Meglepő a munkatársak buzgó érdeklődése a gyermek iránt. Ezen eleven és termékeny érték kárpótól az elméletnek azon részleteiért, melyek ily fiatal és új utakon próbálkozó ismeretkörben biztos és végső formulázást még nem kaphattak. Ha Freud tanításait idővel el is ejtenék, egy hasznuk kétségtelen: a lélektani érzék átlagát fokozták. Adler voltakép az alkalmazkodás elvét viszi át a testi-lelki élet határvidékére. Ő a következő nagy probléma megoldására törekszik: mi az egyéni lelki fejlődés legáltalánosabb törvénye? Ezzel kapcsolatban meg akarja állapítani, hogy a fejlődés zavarai miféle társadalmi okokból lépnek fel s hogyan hozzák létre az idegesek nagy tömegét a modern életben. *Sas Andor* (1914 július).

A hősi halál (*H. Spitta: Heldentod. Studien in vergleichender Psychologie. Tübingen: Kloeres 1915. 32 p.*)

A háború a szellemi tudományok művelői számára rendkívül gazdag tapasztalatok forrása. Egyéni és társadalmi értékek megváltoznak; olyan tünemények, melyek rendes időkben homályban maradnak, élénkebben, megfoghatóbban domborodnak ki. A kollektív izgalmak, egész népeket átfogó örömök, aggódások, lelkesedések idején nagyszerű bepillantásokat nyerhetünk az emberi lélek és emberi társadalom titkosabb, forrongó mélységeibe. Olyan lelki állapotoknak vagyunk részesei, melyekben az értelem, a logikai gondolkodás szinte szemünk láttára, akarattunk ellenére veszti el hatalmát a kívánság és érzelem erejével szemben. Elhisszük a logikailag lehetlent, mert érdekünkben áll, mert valóságos életkérdés ránk nézve: csirájában éljük át a legendák, mondák keletkezésének lelki folyamatait. A tömeglélek kutatója számára a háború csaknem a kísérlet lehetőségét nyújtja: olyanféle módszeres alkalmat, aminőt a pathológikus esetek adnak a lélekbűvár kezébe. Összehasonlításra nyílik tér a normális és háborús állapot jelenségei között, egyes tüneményeknek a háborúval járó változása okozati összefüggések felfedezésére adhat alapot. Mindamelllett, amennyire áttekinthetjük, a háborús lélektan terén eddig nem tapasztalhattunk valamely nagyobb eredményt; ezer meg ezer előadás, cikk jelenik meg, de a legtöbb beírt általánosságokkal s alig merít a háború közvetlen tapasztalataiból.

Spitta füzete, eltérőleg legtöbb társától, egészen sajátos részletkérdést választott tárgyaúl. Megállapíthatjuk, hogy a legtöbb hasonló alkalmi irattól ez sem különbözik, akad benne egy-két érdekes megvilágítás, de főrésze és úgy látszik célja szerint is inkább retorikai mű, magasztaló és buzdító erkölcsi beszéd, mint tudományos összehasonlítás. Kiindul az életnek és halálnak valamely metafizikai, egyébként nyilvánvaló felfogásából, mely szerint az egyéni lélek csak láncszemek az örökkévaló, egy életben. A halált nem szabad vég-

nek tekinteni, az életben van, az egyéni élet nem volna nélküle. Viszont a halál „az életet éli”, a halálhoz valami élő kell. Végül is oda jutunk, hogy ha nagyobb cél érdekében önként elvárjuk a halált, áldozatként odaadjuk a hazáért, ha az életnek tartalma a halál: azt nevezzük hősi halálnak. A hős semmibe se veszi életét s épp úgy nem tekinti az ellenfelét sem. A hősi halál lényege az áldozat. Ez az értekezés is inkább dokumentum a háború lélektanához, mint maga a háborús lélektan. Összehasonlítás nem sok van benne s az is az életnek és halálnak eléggé homályos s nem pozitív felfogásától nyer színezetet. Pedig a szóbanforgó tárgy igazán sok tudományos összehasonlításra, lélektani és szociológiai elemzésre ad alkalmat. így mindenekelőtt érdekes volna a hősi halál kollektív képzetét elemezni, megállapítani ennek sajátos külön rítusait, a temetést, gyászt s a hősi halál morális megítélését. A halállal nem csak egy egyén szűnik meg: ez az egyén különböző társadalmak tagja, mindezeknek a társadalmaknak, családnak, egyháznak, nemzetnek a hősi halálról különböző felfogásuk van. Igen érdekes lenne például a gyász elemzése, összehasonlítva a gyász rítusait és morálját a közönséges halál és a hősi halál eseteiben. Más, tanulságos párhuzamokat lehetne vonni a mártír-halállal, a tudomány, a felfedezések áldozataival, az öngyilkossággal (erről Spitta is mond néhány szót), talán a vallásos emberáldozatokkal is. Bepillantásokat nyerhetnénk ily módon a társadalmak életébe és erkölcsiségébe, találhatnánk újabb adatokat az egyén és a köz viszonyáról, megállapíthatnánk a szerepet, amit a hősi halál az emberi társadalmak életében betölt. Ilyenféle kutatásokat természetesen nem is lehet kívánnunk egy háborús előadástól; mégis ilyen eljövendő, módszeres tanulmányoktól kell várunk, hogy a háború szövevényes tüneményeit tudományosan megvilágítsák s ezáltal előmozdítsák, hogy létünk e szörnyű problémája is valamikor az emberi értelem uralma alá kerüljön.

Nagy Dénes

VITÁK ÉS ÉSZREVÉTELEK

I. Kérdés a vámunió híveihez

A vámunióról a *Huszedik SzÁzad*-ban eddig folytatott vitához nem szóltam hozzá, mert fölfogásom szerint a vita hamis alapon indult meg: ugyanis a teljes vámunió gazdasági következményei körül forgott. Ez az alap azért nem helyes, mert teljes vámuniót voltaképpen senki sem akar sem Németországban, sem Ausztriában, sem nálunk: teljes vámunió — ha a két birodalom a háborúból lényegesen meg nem változott területtel kerül ki — a mai hatalmi viszonyok közt teljesen megvalósíthatatlan utópia. Ha lesz is gazdasági közeledés, ennek méretei nem fogják fölülmúlni bármely régebbi kereskedelmi szerződésben eszközölt változások méreteit: és amint a *H. Sz.*-ban nem szokott nagy vita lenni valamely kereskedelmi szerződés várható gazdasági hatásairól, úgy nem tartom idevalónak a Németországgal kötendő új kereskedelmi szerződés részletes megvitatását sem. Eppen ezért teljesen elméleti kérdést intézek a vámunió híveihez. A teljes vámunióért folyó agitációnak leghathatósabb érve Németország nagy gazdasági fellendülése, mely állítólag a vámunió következménye. Én tehát azt a kérdést intézem a vámunió híveihez:

Mivel tudják bizonyítani, hogy Németország gazdasági föllendülésének oka, vagy legalább is lényeges előmozdítója a német vámunió volt?

Hogy pedig ne gondolják, hogy olyasminek bizonyítását kérem, ami magától értetődik, ami bizonyításra egyáltalán nem szorul, bátorodom a vámunió híveit néhány megfontolásra érdemes tényre figyelmeztetni:

1. A német vámszövetséget 1834-ben kötötték meg: körülbelül ugyanekkor kezd a német kivándorlás igen nagy méreteket öltetni. A vámunió megkötését követő 50 év lefolyása alatt nem kevesebb mint öt millió kivándorló hagyta el Németországot. A kivándorlás csak a század vége felé szűnt meg és ugyanekkor kezdődik Németország nagy gazdasági lendülete is. Semmiesetre sem fogadható el minden bizonyítás nélkül, hogy a századvégi nagy lendület az 1834-ben megkötött vámunió következménye.

2. Franciaország sokkal régebben egységes vámterület, mint Németország: ennek ellenére nagyobb gazdasági lendületet a tizenkilencedik század folyamán nem tapasztalunk. Már pedig, ha a vám-

unió Németország gazdasági fellendülésének lényeges oka, ugyanolyan halással kellene lennie Franciaországban is. Ugyanez áll a Monarchiára is, amely 1851-ben lett egységes vámterületté, de a gazdasági lendületet még mindig hiába várjuk.

3. A német vámunió megkötésekor a vámunió keretén kívül maradt négy szomszédos kicsiny állam, amelyeknek éghajlati, talaj és közlekedési viszonyai nagyon hasonlítanak Németország szomszédos részeihez: Belgium, Hollandia, Dánia és Svájc. Noha ezek az államokkák kívül maradtak a vámunió, gazdasági fejlődésük nem maradt el észrevehetőn a nagy Német birodalom gazdasági fejlődése mellett, íme néhány bizonyíték:

A) A négy főkalászos, búza, rozs, árpa, zab, hektáronkénti átlag termése az 1905—1914. évi tíz éves időszakban*:

Belgiumban	245
Dániában	199
Hollandiában	222
Németországban	193
Svájcban	197

A mezőgazdaság intenzitása dolgában tehát semmi fölénye Németországnak nem mutatkozik; ellenkezőleg, mögötte áll a kis-államoknak.

B) A gazdasági fejlettség egyik jeléül az iparosodás fokát szokták venni. Az utolsó adatok szerint 100 keresőből iparral, kereskedéssel, közlekedéssel foglalkozott**:

Németország 1907	52,4
Svájc 1900	57,9
Belgium 1900	53,3
Hollandia 1909	52,4
Dánia 1901	37,0

A kis államok ipari és kereskedelmi fejlettsége tehát semmivel sem áll mögötte a Német birodalomnak.

c) A gazdasági fejlődés legtöbbet használt, noha nézetünk szerint semmiképp sem megbízható mértéke a külkereskedelmi forgalom nagysága a lakosság számához arányítva. A kis államok gazdasági fejlődése evvel a mértékkal mérve határozottan fölülmúlja Németországét. Az 1910. évi adatok, az utolsók, amelyek minden országra rendelkezésünkre állnak, a következő képet mutatják***:

* *Annuaire international agricole*, a római nemzetközi mezőgazdasági intézet kiadványa.

** Az adatok a *Statistisches Jahrbuch f. d. Deutsche Reich* 1914. és 1915. évfolyamaiból: *Internationale Übersichten*.

*** U. o. 1914. évf.

Németország

Lakossága 1910-ben	64,93 millió
Kivitele	7474,07 millió M
Esik egy lakosra	123 — M

Svájc

Lakossága 1910-ben	3,76 millió
Kivitele	956,07 millió M
Esik egy lakosra	252 — M

Dánia

Lakossága 1911-ben	2,76 millió
Kivitele 1911-ben	603,07 millió M
Esik egy lakosra	219 — M

Hollandia

Lakossága 1909-ben	5,86 millió
Kivitele 1909-ben	4162,09 millió M
Esik egy lakosra	710 — M

Belgium

Lakossága 1910-ben	755 millió
Kivitele	956,07 millió M
Esik egy lakosra	376 — M

A kivitel adataiban — Hollandia kivételével, amelyre nézve nem találtam részletesebb adatokat — csak a tényleges kivitel foglaltatik, az átvitel nem. Látható, hogy a kis országoknak kivitele fejénként valamennyinek jóval nagyobb, mint Németországé. A magam részéről, mivel nem tartom a külkereskedelem nagyságát a gazdasági fejlődés teljes mértékének, nem helyezek túlnagy súlyt ezekre az adatokra, de a közfelfogás szerint igen nagy jelentőségűek.

Amire én főleg súlyt helyezek, az a tény, hogy ezekben, a német vámunió kivül maradt kis országokban a megélhetés semmivel sem rosszabb, mint Németországban, az élelmiszerek olcsóbbak, a munkabérek — talán Belgium némely részének kivételével — nem lényegesen alacsonyabbak, hogy általában ha az ember Németországon keresztül ezen kis államok valamelyikébe eljut, semmikép sem szerzi azt a benyomást, hogy most gazdaságilag fejletlenebb, szegényebb országba jutott. Amiből azt kell következtetnem, hogy azok az okok, amelyek Németország gazdasági fellendülését előidézték, ezekre a kis államokra is kihatottak; ezek között tehát a német vámterület egysége nem szerepelhet mint lényeges elem.

Ezen megfontolások alapján egyelőre kétségbevonom, hogy a német birodalomnak gazdasági fejlődésére a vámunió lényeges hatással volna és kérem a vámunió híveit, hogy írják meg bizonyítékaikat. Nem

fogadhatok el azonban bizonyítás helyett dedukív köz-helyeket, mint: a nagyobb belső piac közismert előnyeit; hogy modern nagyüzemek csak nagy fogyasztópiacra létesültek; hogy minél nagyobb a piac, annál jobban specializálódhatnak minden iparág, stb. Mindezt én is nagyon jól ismerem. Ezzel szemben utalok arra, hogy a mezőgazdasági termelés, amely minden állam gazdasági életének igen lényeges eleme, teljesen független a vámterület nagyságától; hogy az ipar jelentékeny része, mezőgazdasági ipar, építőipar, ruházati ipar, a földolgozó ipar szintén helyhez kötött és nem függ a vámterület nagyságától; végül hogy kedvező telephely viszonyok mellett igen kis vámterületeken is nagy exportipar fejlődhetik, mint ezt Belgium üveg-, fegyver- és csipkeipara, Svájc csokoládé, óra és selyem ipara bizonyítja. Éppen ezért a vámunióért lelkesedőket arra kérem, hogy Németország gazdasági fejlődéséből reális analízis útján mutassák ki a vámunió hatását, ne általános érvényű közgazdasági tételekkel bizonyítsanak. Ok persze azt mondhatják, hogy mutassam H állításuk helytelenségét: én azonban nem állítom határozottan, hogy a vámunióknak nem volt kedvező hatása, csak a bizonyítékokat és a hatás méreteit nem láttam mindeddig: az *onus probandi* pedig azokra hárul, akik valamit pozitív módon állítanak!

Varga Jenő.

II. Előzetes felelet Varga Jenő kérdésére

Szívesen adunk helyet nagyrabecsült munkatársunk kérdésének, nem anélkül azonban, hogy módszertani szempontból néhány megjegyzést ne tegyünk.

A tudományokban számtalan megoldatlan és tisztázatlan kérdés van még. A közgazdaság tudományában nemkülönben. S van számos megoldott vagy tisztázott tény, körülmény, tétel, törvény vagy legalább használható föltevés. A közgazdaságtanban is. A közgazdaság tudományának művelői azon vannak, hogy a megismerések számát szaporítsák, az ismeretlen területét szűkítsék. A tudomány haladása szempontjából csak az olyan egyéni megismeréseknek van jelentőségük és értékük, amelyek egyúttal az illető tudomány objektív, vagyis általánosan ismert és elismert anyagát és eredményét gyarapítják; vagy — hogy marxi terminussal fejezzük ki magunkat — a tudományban is új értéket csak a társadalmilag szükséges munka teremt, az, amely a meglévő társadalmi, kollektív ismeretanyagot szaporítja újjal.

E kollektív ismeretanyag áll tényismeretekből és elméletekből (összefüggések, törvényszerűségek fogalmazásaiból). Az új tudományos értékek termelésének útja az, hogy a) a tényismereteket gyarapítja, b) ezeket az addig érvényes elméletek segítségével osztályozza és összefüggéseiket keresi és c) az új tényekre és új összefüggésekre új elméleteket (törvényszerűségeket) épít.

Ez a munka — a tények mindig új tömegéhez és az ismeretlenek még mindig óriási területéhez képest — viszonylag még

ma is lassan halad. Az emberiség még mindig nem áldoz eleget a megismerés munkájára. Ezért a gazdaságosság elvét a tudomány üzemében is szigorúan kell érvényesíteni, lehetőleg kevés fáradsággal lehető sokat termelni.

Ennek legfontosabb előfeltételei: a) a tudomány anyagának teljes ismerete; hogy egyrészt a legjobb anyagot használjuk föl a földolgozásra, másrészt semmi jó anyagot ne mellőzzünk s kivált ne termeljünk új fáradsággal olyat, ami már készen mindenki rendelkezésére áll; b) a tudomány módszereinek teljes készsége, vagyis az észlelés, megfigyelés, következtetés technikai és logikai eljárásainak és segédeszközeinek biztos kezelése és teljessége; c) a megszerkesztés formai és esztetikai követelményeinek dominálása, vagyis az új megismerés oly fogalmazása és oly külső, szemléltető formába öltöztetése, hogy egyrészt új érték jellege a hozzáértő számára könnyen fölismerhető, másrészt kelendőse az új tudományos értékek piacán tetszetős és kellemes megjelenése által biztosítva legyen; mert enélkül könnyen visszariaszt, a régi, raktári anyaghoz csapják, s a ráfordított munka kárba vész.

Nyilvánvaló, hogy a szellemi munka ez ökonómiaja szempontjából a föladat kitűzése, a *thema probandi* megállapítása szinte a döntő kérdés. Oly föladat oldozása, amely a tudomány kollektív megismerései készletében „raktáron van”, lehet az egyén számára érdekes, mulatságos időtöltés, lehet kitűnő didaktikai gyakorlat tudományos kiképzésre törekvő ifjak számára, de semmiesetre sem új tudományos értékek termelése.

Jól tudjuk, hogy nagyrabecsült munkatársunk a szellemi termelés *scientific management*-jének ez alapelveit épp oly jól ismeri, mint mi. De azt hisszük, hogy a vámunio híveinek föladott kérdését nem vizsgálta előzőleg a tudományos üzemtan ez elemi követelése szempontjából.

Lényegileg mi a *thema probandi*, amit ő kitűz?

Ő megállapítja, hogy a német vámegegyesülés, tehát a nagy gazdasági terület 1834-ben keletkezett, de a német közzgazdasági föllendülés csak a század végén indult meg; kis államok viszont a gazdasági fejlődésnek semmivel sem alacsonyabb fokán állanak, mint a német: bizonyítandó ezek után, hogy a vámegegyesülés a német ipari fejlődés oka.

A kérdés föllállítása érdemileg és módszertani szempontból hibás.

1. Az első megállapítás teljesen hamis. A német közzgazdaság föllendülése nem a század végén kezdődött, tehát 60 évvel az egyesülés után, hanem rövidezen utána. Nem kell egyebet tenni, mint a német közzgazdaság néhány történetét átlapozni, hogy ezt tudjuk. Néhány kikapott adat nem dönti el a tényállást, de rávilágít. A vasúthálózat 1840 és 1870 közt 3819%-kal, 1870 és 1900 közt csak 176%-kal gyarapodott; az újonnan alapított részvénytársaságok alaptőkéje 1850-hez képest 1851 és 1870 közt 233%-kal volt több, és a következő 20 évben, a 70-es évek nagy

gründoló periódusa után, ismét csak 302%-kal; a fejenkénti gyapjú-fogyasztás emelkedett 1836 és 1855 közt 150%-kal, 1856 és 1875 közt 104%-kal, 1876 és 1895 közt 73%-kal; a rozs 100 hektáronkénti átlagtermése emelkedett 1840 és 1860 közt 72%-kal, a következő 15 évben 18%-kal; a német külkereskedelem emelkedett 1840-től 1870-ig 278%-kal, 1870-től 1900-ig 142%-kal és fejenként ugyanez időközökben 158 illetve 80%-kal, stb., stb.

Tisztelt munkatársunk nyilván nemcsak e közismert tényeket nem méltatta figyelemre, hanem megfélemedezett a kapitalista közgazdaság hullámozó, ciklikus fejlődéséről, s nem gondolt arra, hogy a századvégi lendület csak egyik ciklusa a fejlődésnek, de ugyanilyen jó konjunktúra volt az 50-es és a 70-es években. Aminthogy az angol és francia féltékenység első megnyilvánulásai is már ezekbe az évekbe esnek.

2. De amily kevésbé döntőnek tartjuk a vámegegyesülés hatásainak megítélése szempontjából a felsoroltak (és Varga kívánta *induktív*) adatokat, épp oly kevésbé tartjuk módszertani szempontból elfogadhatónak az antithesist: hogy a kis államok gazdasági fejlettsége a gazdasági terület nagyságát irrelevánsnak mutatja. S ez az ellentétel rávezet t. munkatársunk módszertani hibájára.

Ő kifejezetten elhárít mindennemű „deduktív közhelyet”. Az kellene tehát, hogy az ő induktív tényei az ellentételt kielégítően megokolják. Induktíve. De erről szó sem lehet.

Miféle tapasztalatilag megállapítható okozati összefüggés van Svájc, Belgium stb. kis területe és magas terméshozama, iparosodása, külkereskedelme közt? Az ő előadásában semmi. S ezért ezután is egész sor magyarázathoz fordulhatunk még: milyen földrajzi, geológiai, politikai tényezők befolyásolták ez eredményeket? Külkereskedelmi kvótájuk nem éppen azért nagy, mert kis területük folytán nem tudják önmagukat ellátni? Nem (megfordítva az okozati sort) éppen azért tudtak megmaradni kis államoknak, mert gazdasági stb. bázisuk földrajzi helyzetüknél fogva különösen erős? S megmaradhattak volna akkor is, ha nem egymásra féltékeny nagyállamok között, hanem e nagyállamokon belül volnának? stb. stb.

Vagyis, hogy visszatérjünk a módszerhez: magának a kis államok gazdasági fejlettségének okait sem állapíthatjuk meg föltevések, elméletek, „deduktív közhelyek” segítségével nélkül. Az a körülmény, hogy Varga Jenő ezeket „nagyon jól ismeri”, még nem teszi használatukat sem a közgazdaságtan többi művelője, sem pedig a fölvetett kérdés szempontjából fölöslegessé; s az egész *Problemstellung* csak újra bizonyítja, hogy a közgazdasági tudomány mai állapotában az indukció kizárólagos érvényességének elve épp oly kevésbé „deduktív közhely”, hanem ellenkezőleg módszertani tökéletlenség, mint ahogy a dedukció kizárólagossága is az.

Mindezek után — s bár megállapíthatjuk, hogy tudtunkkal a vámunió egyetlen híve sem állította, hogy a terület

minden — nagyrabecsült munkatársunk kérdését szívesen támogatjuk a vámunió híveinél s a *H. Sz.* hasábjait szívesen rendelkezésükre bocsátjuk. De a kifejtettek után a kérdést inkább így formuláznók meg: Milyen összefüggés van a 19. századbeli német gazdasági fejlődésnek a gazdasági történet által föltárt tényei és a német vámterület nagysága közt és általában mily más tényezők befolyásolják az országok gazdasági fejlődését?

Legelső támaszul és bevezető tanulmányul pedig ajánljuk a *Handwörterbuch der Staatswissenschaften Zollverein* című cikkét a fölsorolt bő irodalommal és Sombart könyvét: *Die Deutsche Volkswirtschaft im 19. Jahrhundert*, valamint a német közgazdaság és a Zollverein egyéb, közkeletű történeteit; végül Bauernek és Hilferdingnek Varga Jenő által sokszor helyeslőleg idézett könyveinek idevágó fejezeteit.

A szerkesztő.

A szerkesztőségnek beküldött könyvek jegyzéke,*:

- Kovács Jenő: *A Taylor-rendszer a vasutak szolgálatában.* (Kny. A közlekedésiből). Budapest, 1915. 11 o. 4°.
Kereskedelemügyi miniszter: *A m. szt. kor. orsz. gyáriparának üzemi és munkás-statisztikája az 1910. évről.* Bpest, 1915. 140 + 426 o.
Ukránia. Ukrán-magyar kulturális és gazdasági kapcsolatok szemléje. Szerkeszti dr. Sztripszky Hiador. Bpest I., Lógodi-utca 5. Előfiz. ára 16 K.
- Rignano Eugenio: *Les facteurs de la guerre et le problème de la paix.* Extr. de Scientia. Bologna: N. Zanichelli 1915. 47 p.
Magyar Könyvtár. Bpest: Lampel. Egyes szám ára 30 f.
783-4. sz. *A világháború naplója.* 7. 806. sz. Krúdy Gyula: *Zenélő óra.* 807-8. sz. Roda Roda: *A szimuláns.*
- Zola Emile: *Az összeomlás. Az 1870/71. francia-német háború regeje.* Ford. Kunfi Zsigmond. Bpest: Népszava 1916. 613 o. Ára 5 K.
- Székely Artúr: *Háborús gazdasági törvények és rendeletek.* 3. k.: 1915 aug. — 1916 márc. (A magy. vámpol. közp. kiadv. 21. sz.) Bpest: Ráth 1916. 543 o. Ára 6 K.
- Budapesti kereskedelmi és iparkamara: *Emlékirat az 1917 végén lejáró magyar-osztrák kereskedelmi és vámszerződés megújításáról.* (Előadó: Vágó József). Bpest 1916. 219 o.
- France Anatole: *Coignard abbé véleményei. — Epikur kertje.* Ford. Salgó Ernő. (Világkönyvtár). Budapest: Révai-kiadás 1916. 329 o. Ára 1,90 K.

* E munkák közül azokra, melyek szemlénket közelebről érdeklík, még visszatérünk.